

**Всеукраїнський
науково-методологічний
семінар**

**«Сучасна українська історі-
ографія:
проблеми методології та
термінології»**

(Київ, 17 червня 2004 р.)

МАТЕРІАЛИ СЕМІНАРУ

КИЇВ 2005

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**Всеукраїнський
науково-методологічний семінар**

**«Сучасна українська історіографія:
проблеми методології та
термінології»
(Київ, 17 червня 2004 р.)**

МАТЕРІАЛИ СЕМІНАРУ

КИЇВ 2005

Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 107 с.

В брошурі надруковано доповіді учасників Всеукраїнського семінару “Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології”, який відбувся 17 червня 2004 р. в Інституті історії України НАН України. У семінарі взяли участь відомі фахівці-історики з Києва, Харкова, Львова, Запоріжжя і Москви, науковці, аспіранти і студенти.

Науковий редактор:

Касьянов Г.В., доктор історичних наук, завідувач відділом новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України

ISBN 966-02-3692-1

© В.Верстюк, Т.Вілкул,
К.Гломозда, Г.Касьянов,
І.Колесник, В.Шандра,
Н.Яковенко

ЗМІСТ

Програма науково-методологічного семінару	4
<i>Костянтин Гломозда</i> Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітньої спільноти США	6
<i>Ірина Колесник</i> Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози	22
<i>Георгій Касьянов</i> Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990–ті роки)	36
<i>Тетяна Вілкул</i> Сучасна українська медієвістика: межі і можливості	47
<i>Наталія Яковенко</i> Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології	56
<i>Владислав Верстюк</i> Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація	86
<i>Валентина Шандра</i> Про зміст наукового понятійного апарату до історії України останньої чверті XVIII – початку XX ст.	96

ПРОГРАМА

Науково-методологічного семінару

“Сучасна українська історіографія:

проблеми методології та термінології”

(17 червня 2004 р., Інститут історії України НАН України)

10.00 – 10.10 Вступне слово – академік *Смолій В.А.*

10.10 – 10.25 Доповідь “Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози ” – д.і.н. проф. *Колесник І.І.*

10.25 – 10.40 Доповідь “Націоналізація історії: методологічні та термінологічні аспекти (пострадянський простір, 1990-ті) – д.і.н. *Касьянов Г.В.*

10.40 – 10.55 Доповідь “Сенс і стан історичних досліджень як проблема для науково-освітньої спільноти США” – к.і.н. *Гломозда К. Ю.*

10.55 – 11.30 Дискусія. Коментатори: д.і.н., проф. *Запкільняк Л.О.*, д.і.н., проф. *Кравченко В.В.*
виступ коментатора – 5 хвилин,
виступ з аудиторії – 3 хвилини)

11.30 – 11.45 Перерва на каву (632 кімн.)

11.45 – 12.00 Доповідь “Сучасна українська медієвістика: межі і можливості” – к.і.н. *Вілкул Т.*

-
- 12.00 – 12.15 Доповідь “Історія України ранньо-модерної доби: способи прочитання та інтерпретацій” –
д.і.н., проф. *Яковенко Н.М.*
- 12.15 – 12.30 Доповідь: **Історична наука: її витоки та формування (XIX – поч. XX ст.)** –
чл.-кор. НАН України, проф. *Реснт О.П.*
- 12.30 – 13.15 Дискусія. Коментатор: –
д.і.н. *Горобець В. М.*
- 13.15 – 15.00 Обід
- 15.00 – 15.15 Доповідь “**Формування основних імперсько-регіональних понять історії України в складі Росії: остання чверть ХУІІІ – поч. ХХ ст.**” –
д. і. н. *Шандра В. С.*
- 15.15–15-30 Доповідь “**Українська революція 1917 – 1921 рр.: метафори, предмет інтерпретації**” –
д.і.н., проф. *Верстюк В.Ф.*
- 15.30 – 15.45 Доповідь “**Радянський лад в уявленнях пострадянських істориків**” –
д.і.н., проф. *Кульчицький С.В.*
- 15.45 –16.30 Дискусія. Коментатори:
чл.-кор. НАН *Даниленко В.М.*,
д.і.н., проф. *Майборода О. М.*
- 16.30–17.00 Підведення підсумків.
Заключне слово: академік *Смолій В.А.*

Гломозда Костянтин
(Національний університет
"Києво-Могилянська Академія")

Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітянської спільноти США

За останні тринадцять років фактично не сталося істотних зрушень в уявленнях українських і зарубіжних істориків про стан української історичної науки новітньої доби. Він і далі переважно визначається як кризовий. За виразом канадського історика О. Субтельного, «сьогодні стало майже обов'язковим використовувати слово «криза» при обговоренні майже всіх аспектів колишньої радянської системи. Це, звичайно, подає точну характеристику поточного стану української історіографії, яка, подібно до самої українській історії, сягнула критичного, драматичного поворотного пункту»¹.

Українські вчені свідомі цього факту. У вітчизняних працях криза протягом усього досліджуваного періоду пов'язується із низькою фаховою підготовкою багатьох істориків, пануванням емпіричних, описових досліджень, погіршенням якості джерельних видань, браком сучасної парадигми української історії, яка б дала змогу вийти на сучасні рівні й стандарти наукового опрацювання. Причини кризових явищ вбачаються, головним чином, у наслідках спотвореного розвитку суспільних наук за радянських часів, «поверненні» від марксизму до попередніх схем ХІХ—поч. ХХ ст., політичній ангажованості історіописання за доби пошуку нової національної ідентичності, ігноруванні

світового контексту історії України, а також в недоліках адміністрування науки за сучасних умов. Позитивні зрушення здебільшого пов'язуються з фактом вільного від догматизму радянського зразка розвитку сучасних студій і значним розширенням «фронту» досліджень, уведенням в обіг нового джерельного матеріалу.

Критики сучасної української історіографії “ззовні” наголошують головним чином на браку в ній сучасних підходів соціологічної, психологічної та компаративної історіографії, зосереджують аналіз на “міфічних структурах національної історіографії” як на ключовому чинникові впливу у формуванні національних ідентичностей, на витворенні в Україні “потенційно міцної, хоч і суперечливої, історіографічної міфології”², ставлять питання, чи продукований такою обмеженою історіографією «народницький націоналізм» бажаний в Європі кінця ХХ ст.³ Показово, що в нещодавно виданій “Всезагальній енциклопедії історіописання” українська історіографія представлена “від Нестора до Івана Крип'якевича”, а нинішній стан охарактеризований у такий спосіб: “Із розвитком контактів між вченими в Україні та поза нею і в міру того, як стає доступним новий матеріал, значення поля досліджень зростатиме”⁴.

Західні вчені відзначають також, що з певними застереженнями в остаточному оформленні національного етосу Україні міг би стати в пригоді досвід Америки, що життєздатний український національний етос міг би сформуватися за взаємодії інтелектуальних і політичних процесів⁵. Актуальність для України дослідження практичного функціонування сучасної історичної науки в здоровому демократичному суспільстві та відображення

її надбань в національній свідомості обумовлена і в політичному, і в теоретичному, і у власне історіографічному аспектах. США не зазнавали штучного, стороннього впливу, і відтак те місце, яке посіла історична наука в цій країні, можна вважати наслідком об'єктивних процесів, як і характер соціальних потреб в історичних знаннях. Тому вивчення місця і ролі історичних знань у сучасному суспільстві США видається цікавим, актуальним і доцільним.

Як зазначають дослідники питання, американська культура постійно сприймалася в поняттях своєї рухливості й непов'язаності з певним місцем, а відтак народ США поставав як “нація, керована невгамовністю, занурена не в історію, а в безпам'ятство”. За останні кілька десятиліть праця істориків та інших учених з питань колективної пам'яті похитнула цей образ. Населенню США не чуже, а притаманне “почуття історії”⁶. Офіційний сучасний погляд щодо значення, якого надається історії в США, мабуть, найдетальніше висловив при нагоді нинішній Президент США Дж. Буш. За його словами, історія США — “це історія недосконалого народу, що прагне великих ідеалів... Коли дітям дати справжню історію Америки, вони також навчатися любити Америку... Наші Засновники вважали, що вивчення історії й громадянства має бути в основі освіти кожного американця. Але нині наші діти мають великі й хвилюючі вади у своєму знанні історії... Це щось більше, ніж неуспіх у навчанні. Незнання американської історії та суспільствознавства послаблює наше почуття громадянства. Бути американцем — це не лише справа крові чи народження. Ми пов'язані ідеалами, і наші діти повинні знати ці ідеали”⁷.

На думку укладачів “Національних стандартів з історії”, “знання історії — це передумова політичного розуму. Без історії суспільство не поділяє жодної спільної пам’яті про те, як йому велося раніше (of where it has been), якими суть його центральні цінності, або які рішення в минулому спричинили наявні обставини. Без історії не можна розсудливо поставитися до політичних, соціальних або моральних проблем у суспільстві»⁸. За Норманом Вілсоном, існує шість підстав вивчати історію: 1) вона лікує від провінціалізму, показуючи, що зміни є єдиним сталим; 2) вона є для часу тим самим, чим антропологія є для простору, де з плином часу відбуваються зміни; 3) відмінність минулого є наслідком цих змін з плином часу; 4) історична перспектива цієї відмінності лікує від провінціалізму, демонструючи нетривкість власного світу; 5) пам’ять про минуле необхідна через те, що спільне минуле визначає нас; 6) тому потрібно амбітних і терплячих істориків, охочих створювати нові питання й відповіді⁹. “Виклад стандартів професійної поведінки”, що його систематично видає Американська Історична Асоціація, містить положення про те, що “історичне знання надає життєво важливої перспективи в аналізі сучасних соціальних проблем і політичних питань, і подеколи може покласти на істориків обов’язок вступити на політичній арені, де є багато труднощів”¹⁰.

Згаданий “Виклад стандартів” стверджує також, що “оскільки інтелектуальна різноманітність посилює історичну уяву і сприяє розробці й життєздатності вивчення минулого, історики мають радше вітати її, аніж жалкувати з її приводу. Застосовувані цілісно, політичні, соціальні й релігійні погляди істориків можуть надихати (то

inform) їхню історичну практику. Коли історики виробляють інтерпретації й судження, вони мають бути обережними, щоб не представляти їх у такий спосіб, який завадив би обговорення альтернативних інтерпретацій. Історики мають бути вільні від інституційних і професійних покарань за їхні погляди й діяльність...”¹¹

Ця вимога чудово відбиває становище в американській науковій спільноті, бо власна історія американської історичної науки понад півстоліття являла собою неухильний розвиток інтелектуального й фахового розмаїття. Повоєнний розвиток історичної науки в США був пов’язаний, зокрема, з прагненням університетської науки перекрити дослідженнями минуле цілого світу, що призвело вельми швидко до надзвичайного поглиблення обмеженої спеціалізації (за історією країн і регіонів, періодами, тематикою і когнітивними вподобаннями, які подеколи межують з політичним світоглядом чи “наївним антитеоретичним емпіризмом”, а “незмірне внутрішнє розмаїття американських істориків призвело до зростання сприйняття як належного (matter-of-factness) відмінностей між колегами у світогляді”¹².

З середини 60-х років ХХ ст. розвивався розкол професійної спільноти на “нову ліву” й “не ліву” фракції. Представники першої з них прислужилися до подолання погляду на суспільство США та історію як єдине ціле, ідеалізму в трактуванні цілей і засобів зовнішньої політики США та панування політичної історії в цілій дисципліні, започаткувавши розвиток інтелектуальної, соціальної історії (“історії знизу вгору”, за висловом Дж. Леміш), історії етнічних та расових меншин і квантифікаційних методів дослідження. У свою чергу,

Рейганові доба з її “ефективно сконструйованим міфічним золотим національним минулим” вилилася в розвиток культурної історії і зростання популярності “непевного постмодернізму”¹³. Особливе значення для сучасного періоду розвитку історіописання в США має глобалізація, створюючи нові стимули до вивчення історії поза межами країни, і так звана “публічна історія”, пошук форм поширення популярних історичних знань¹⁴. Складні стосунки між історією та суспільними науками вилилися в “обережний альянс” американських істориків і антропологічною історіографією зразка французької школи Анналів; особливого застосування суспільно-наукові методи набули в “міській історії”¹⁵.

В сучасній американській історіографії вельми відчутні уявлення про кризовий стан історичної науки США¹⁶. Показово є, зокрема, поява статті, а далі збірки есе президента Організації американських істориків Лоуренса В. Левіна під назвою “Непередбачуване минуле”¹⁷. Коментуючи старий радянський жарт, автор зазначає, що для сучасних істориків факт непередбачуваності минулого перестав бути чимсь смішним, а навпаки, відбиває зростання переконаності в багатьох, що вразливе ремесло історика перебуває в стані кризи. Це пов’язується зі зловживаннями свого часу поняттям “американського досвіду”, яке перетворилося на заклинання. У 60—80-і роки керівна парадигма однорідності й консенсусу змінилася парадигмами подрібнення й різнорідності, ідеал національної спільноти — ідеалом спільноти місцевої. Але зі зростанням знань про окреме, із заглибленням у дослідження свідомості й дій робітників, жінок, етнічних, расових, національних

меншин, іммігрантів та їхніх нащадків дедалі менше розуміння було щодо загального, а відтак історики втратили почуття взаємозв'язків і напрямків.

Ще тоді постало завдання наново віднайти національну єдність та ідентичність, втрачені з відмовою далі сприймати історію однієї групи як історії цілої країни. “Хоча поточні дебати зазвичай визначаються як протиставлення політичної історії соціальної та культурній, чи наративної історії аналітичній, чи фрагментарної історії синтетичній, вони мають цілковитий сенс лише тоді, коли видно, чим вони у своєму корені суть насправді: дебатами про міру, до якої ми можемо розширити нашу історичну сіть, щоб включити як безсилах, так і могутніх, як послідовників, так і лідерів, як маргінеси, так і центр, як популярну і народну культуру, так і високу культуру. Першорядний критицизм сучасної історіографії має мало спільного з тим, якого роду історією ми займаємося й майже цілковито пов'язаний із предметами цієї історії. Ось чому насправді чинять опір ті, хто боїться напрямків, у яких рухається багато сучасних істориків”¹⁸.

Наприкінці ХХ ст. загальноновизнана криза була характерна насамперед для таких провідних свого часу течій, як інтелектуальна історія та історія ідей: інтелектуальна історія здебільшого злилася з літературною критикою та культурною історією¹⁹. Утім, Н. Вілсон вважає, що всупереч звичайному уявленню, кризи історії не існує: постмодернізм, постколоніалізм та розвиток літературної критики “нового історизму” витворюють новий тип історії і нову роль історії²⁰. Загалом, за спостереженнями, американська професура менш

схильна сприйняти радикальні позиції щодо статусу історії, її подібності до літератури й філософії історії чи до природничих наук, ніж викладати “небезсенсовні” методи ранкеанського чи франко-позитивістського зразка, хоча ситуацію ще може змінити нове покоління істориків ²¹.

На думку Д. Росса, у поточній американській історіографії відсутній “певний великий наратив”, але така відсутність означає на практиці “активну присутність”; в якості моделі, яку кожен історик уникає або ж наближається до неї, постає американоцентристська оповідь про західний прогрес ²². Тим не менш, американська історіографія кінця ХХ ст. залишається вельми плюралістичною, попри появу припущень щодо потреби в новому “всеохоплюючому великому наративі”, доступному широкій громадськості ²³. У своєму спеціальному огляді Т. Бендер, розглянувши кільканадцять найновіших праць з історії США ²⁴, дійшов висновку, що за останні чверть століття було-таки написано нову американську історію, але це “переписування” набагато ширше за сенсом, ніж його звична оцінка як тріумфу соціальної історії. З розширенням царини історичного були усунуті успадковані наративи, а натомість запроваджено нові предмети вивчення й наративи. Попри пересічне уявлення і заперечення принципу синтезу новітньої історіографії, популярні до кінця 80-х років, національний синтез і сама його ідея ніде в світі не набули такого значення за нашого часу, як у США. Пост-структуралістська літературна і культурна теорія так і не проникнула вирішальною мірою до повсякденної праці американського історика у 90-х. Але оскільки інтелектуальні й політичні явища, які ускладнили шлях

історіографії США, невдовзі стануть помітні в численних інших країнах, то й американський досвід опрацювання новітньої національної історії та її синтетичного наративу може виявитися цікавим прикладом для них також. “Видається можливим у синтетичному наративі поєднати структуру й діяльність, і провадити причинно-наслідкове пояснення без принесення в жертву з’ясування суб’єктивного значення — і навпаки”. Майбутнє національних історій пов’язане з визнанням, що вони є складником більших історій ²⁵.

Американські історики більше за представників будь-якої іншої Західної нації надають перевагу писати про свій предмет “у такий спосіб, для якого мало користі у філософії історії” та відчують певну «ворожість до “теорії” як такої»²⁶. “Найвдумливіші” історики надають перевагу філософії здорового глузду, запозиченій у Р. Колінгвуда й В. Дрея. “Але філософія історії далі тримається як примара поза іншими проектами... праці істориків передбачають філософії історії, навіть якщо історики зазвичай відмовляються їх формулювати” ²⁷.

* * *

Багато в чому роль Сполучених Штатів як провідної держави Західного світу пояснюється вдалим і доцільним використанням наукових знань про історичне минуле власної країни і світу загалом. Тим не менше, як уже зазначалося, там усе ще існують проблеми з історичною освітою. Американські дослідники наголошують, що студенти вищих шкіл вважають історію «найнедоречнішою» з двадцяти одного шкільного предмета ²⁸. Протягом більшої частини ХХ ст. громадська

освіта в Америці була “бойовиськом, де суперники боролися за зміст шкільної програми”. Ці конфлікти були найгострішими саме щодо історії. “Наприкінці століття, однак, шкільна програма з історії перебуває в нездоровому стані. Останні дослідження свідчать, що багато американських студентів учать історії небагато, а подобається їм предмет ще менше”²⁹.

Критики стану справ зазначають, що розповіді в підручниках історії є загалом передбачуваними, вони виключають конфлікт або справжню непевність, опускають усе, що може кинути тінь на національну вдачу; усі проблеми вже розв’язано. Підручники майже не використовують сучасне, щоб висвітлювати минуле. Оптимістичний підхід стає на заваді будь-якому розумінню невдач, окрім осуду жертв. Тому більшість студентів нездатні аналізувати суперечливі проблеми в суспільстві, їм потрібно забути міфи, які вони вивчили в школі³⁰. Взагалі американцям до вподоби пам’ятати тільки про позитивне. Але “якщо ми нездатні дивитися в обличчя історії чесно, ми не можемо навчитися з минулого” (If we cannot face our history honestly, we cannot learn from the past)³¹.

“Близько двох десятиліть тому вітри перемін ще раз подули в залах історичної *academia* та в історичних класах по всій країні. Реформатори як зсередини, так і ззовні історичного фаху почали переглядати роль історії в національних школах”³². Нові реформатори, по-перше, наполегливо закликали вчителів більш міцно спиратися на зміст предмета, і цей заклик став рушієм руху за нові “Національні стандарти навчання”. По-друге, постало питання про щільніший зв’язок діяльності університетів, навчальної адміністрації та

вчителів усіх ланок освіти. Третій напрямок реформ пов'язаний з новими системами оцінок і заохочення.

Слід зауважити, що виконані з урахуванням новітніх напрямків і тенденцій історичних досліджень, "Національні стандарти історичної освіти" у своєму першому варіанті були відкинуті Сенатом США. На думку сенатора Гортон, зокрема, *«...автори вийшли з набором "керівництв", які я можу лише схарактеризувати як антиамериканську ідеологію, що маскується під історію... ставить демократичну систему Америки на такий самий моральний щабель, як тоталітарний режим покійного, неоплаканого Радянського Союзу»* ³³.

Але останніми десятиліттями на досконалість «історичного виховання» в США постійно звертається пильна увага. У цьому зв'язку можна згадати "Національні освітні цілі", ухвалені 1990 року, стратегію реформ "Америка 2000", акт "Жодної забутої дитини" (No Child Left Behind Act) з програмою Цивільної Освіти. У грудні 2000 року запроваджено особливі гранти для шкіл, у яких американська історія викладається як окремий предмет, за програмою «Засвоєння уроків американської історії». Президент Джордж Буш 17 вересня 2002 року оголосив важливі Ініціативи у навчанні американської історії та суспільствознавства (civic education) і, зокрема, про скликання особливого Форуму Білого Дому: "Ми почуємо від освітян і вчених про способи краще контролювати студентське розуміння американської історії, прав та обов'язків громадян..." ³⁴ У вересні 2003 року було виділено 98,5 мільйонів доларів на федеральні гранти програмам у 35 штатах для покращення викладання американської історії ³⁵.

Загалом слід зазначити, що історії Сполучених Штатів та України мають, звісно, власні специфічні особливості, дуже істотні відмінності. Але кожне суспільство зазнало й подібних подій та явищ. Певні цікаві для сучасної України висновки можна зробити й на підставі навіть короткого розгляду реалій американської історичної науки.

— Сполучені Штати мають мультирасову, багатонаціональну і мультикультурну історію, і ця історія подеколи була болючою. Американці мають спільну історію, яка єднає їх, але й таку спільну історію, яка розмежовує. Вірне поєднання й синтез цих історій ще має бути досягнуті, оскільки через півстоліття після занепаду попереднього “великого наративу” нові спроби синтетичного узагальнення щойно стали робитися.

— Поширення нових підходів і прийомів не обов’язково призводить до цілком успішного розв’язання історичною наукою та пов’язаною з нею дидактикою тих завдань, які перед нею традиційно й закономірно ставить суспільство. Судячи з усього, наука може відповісти на “виклик суспільства” (по суті, незмінний “від Джефферсона до Буша”) тоді, коли нові підходи й методи застосовуються у функціонуванні на новому рівні національної синтетичної історіографії, що усвідомлює себе як складник всесвітньої історії.

— Система історичних знань має будуватися на якнайповнішому колі предметів дослідження і фактів, не виявляти ознак штучної “героїзації” постатей, абсолютизації значення певних суспільних ідей, завершеності інтерпретацій тощо. Будь-які замовчування й викривлення призводять не тільки до невиконання історією суспільних функцій, а й до наслідків, що здатні прямо їм

суперечити й мати руйнівний ефект.

— В Україні ситуація в історичній науці є досить складною, але не настільки трагічною та небуденною, як може здатися при ознайомленні з відповідними історіографічними працями. Для США, найрозвиненішої й найстабільнішої країни світу, донині актуальні пошуки сучасної історичної парадигми, рівнів науковості та стандартів історичної освіченості й підготовки.

— Дослідження на прикладі США досвіду, як нація дає собі раду зі складним і суперечливим минулим, було б для України також актуальним і корисним.

¹ *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. - Vol. 18, 1993. - Nos. 1-2 (Summer-Winter). - P. 33-34.

² Nation-building in the post-Soviet borderlands: the politics of national identities / Smith G., Law V., Wilson A. et al. - Cambridge, 1998. - P. 23, 47.

³ *Velychenko S.* Shaping identity in Eastern Europe and Russia : Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian History, 1914-1991. - New York, 1993. - P. 221.

⁴ *Haigh E.* Ukrainian historiography // A Global Encyclopedia of Historical Writing.- New York; London, 1998.- Vol. 2.- P. 905-906.

⁵ *Basiuk V.* Ukraine: toward a viable national ethos // Ukraine: the search for a national identity. - Lanham, Md; Oxford, 2000.- P. 43-44.

⁶ *Glassberg D.* Sense of history: The place of the past in American life. - Amherst, 2001. - 267 p.

7 Remarks announcing the Teaching American History and Civic Education Initiatives // Administration of George W. Bush.- 2002.- Sept. 17.- P. 1561-1562.

8 National Standards for History (K-4). Significance of History for the Educated Citizen. -<<http://www.sscnet.ucla.edu/nchs/standards/dev-k-4a.html>> (14.06.2004 22:28).

9 Wilson N. History in crisis? Recent directions in historiography.-Upper Saddle River, N.J.,1999.- P. 4-6.

10 AHA Statement on Standards of Professional Conduct // The History Teacher.- Vol. 21, 1987.- No. 1, Nov.- P. 107. Це положення зберігається і в редакції 2003 року.

11 AHA Statement on Standards of Professional Conduct.- P. 106.

12 *Veysey L.* The United States // International handbook of historical studies / Eds. Georg G. Iggers and Harold T. Parker.- Westport, Ct., 1979.- P. 158.

13 *Buhle P.* United States: historical writing, 20th century // Encyclopedia of historians and historical writing. - London; Chicago, 1999. - P. 1244.

14 *Woof D.R.* American historiography // A Global Encyclopedia of Historical Writing. - New York; London, 1998. - Vol. 1.- P. 27.

15 *Woof D.R.* American historiography // A Global Encyclopedia of Historical Writing. - New York; London, 1998. - Vol. 1.- P. 28

16 Див., наприклад: *Barzun J.* Teaching and research in history today // The History Teacher.- Vol. 19, 1986.- No. 4, Aug.- P. 517-525; *Blaser K.* The Rise of American civilization and the contemporary crisis in American historiography // The History Teacher.- Vol. 26, 1992.- No. 1, Nov.- P. 71-90.

• 17 *Levine L.* The Unpredictable Past: reflections on recent American historiography // The American Historical Review.- Vol 94; 1989.- No 3.- P. 671-679; *Idem.* The Unpredictable Past : Explorations in American Cultural History (1993).

18 *Levine L.* The Unpredictable Past: reflections on recent.

American historiography.- P. 675-676; ii?.: *Zuckerman M.* Myth and method: the current crises in American historical writing // *The History Teacher*.- Vol. 17, 1984.- No. 2, Feb.- P. 219-245.

¹⁹ *Moran S.* Intellectual history / history of ideas // *Encyclopedia of historians and historical writing*. - London; Chicago, 1999. - P. 591.

²⁰ *Wilson N.* History in crisis? Recent directions in historiography.- P. 139.

²¹ *Woof D.R.* American historiography // *A Global Encyclopedia of Historical Writing*. - New York; London, 1998. - Vol. 1.- P. 28.

²² *Ross D.* Grand narrative in American historical writing: from romance to uncertainty // *The American Historical Review*.- Vol. 100, 1995.- No. 3, Jun.- P. 651-677.

²³ *Woof D.R.* American historiography // *A Global Encyclopedia of Historical Writing*. - New York; London, 1998. - Vol. 1.- P. 27.

²⁴ Йдеться, зокрема, про такі праці: *Butler J.* *Becoming America: The Revolution before 1776* (2000); *Morgan Ph.* *Slave Counterpoint: Black Culture in the Eighteenth-Century Chesapeake and Lowcountry* (1998); *Schudson M.* *The Good Citizen: A History of American Civic Life* (1998); *Foner E.* *The Story of American Freedom* (1998); *Hine R., Faragher J.* *The American West: A New Interpretive History* (2000) та ін.

²⁵ *Bender Th.* Strategies of narrative synthesis in American history // *The American Historical Review*.- Vol. 107, 2002.-Issue 1, Febr.- P. 129-153. *From The American Historical Review*

²⁶ *Woof D.R.* American historiography // *A Global Encyclopedia of Historical Writing*. - New York; London, 1998. - Vol. 1.- P. 28.

²⁷ *Megill A.* Philosophy of history // *Encyclopedia of historians and historical writing*. - London; Chicago, 1999. - P. 918.

²⁸ *Loewen J.* Lies my teacher told me : Everything your American history textbook got wrong.- New York, 1995.- P. 1.

29 History on trial: culture wars and the teaching of the past / by Gary B. Nash, Charlotte Crabtree, and Ross E. Dunn. - New York, 1997.- P. 1.

30 *Loewen J.* Lies my teacher told me : Everything your American history textbook got wrong.- New York, 1995.- P. 2-5.

31 *Loewen J.* Lies across America : What our historic sites get wrong.- New York, 1999.- P. 22.

32 *Downey M., Fischer F.* Responding to the winds of change in history education // *The History Teacher*.- Vol. 34, 2000.- No. 1, Nov.- P. 21-28.

33 *Kirkwood M.* US Senate Condemns National History Goals <<http://www.curewashington.org/Goals2000-History.htm>> (14.06.2004 17:30).

34 Remarks announcing the Teaching American History and Civic Education Initiatives. - P. 1563.

35 *Galley M. Paige* Announces Grants For History Instruction // *Education Week*.- Vol. 23, 2003.- Issue 5, Oct. 1.- P. 22.

Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози

1. Слова і смисли

Використання термінів та понять, характерних для різних мовних систем науки, завжди викликає певні комунікативні проблеми. Більшість словосполучень та понять зручні і впізнані, деякі – незнайомі, маловідомі, або незрозумілі, що викликає внутрішній протест, психологічне роздратування, вербальну плутанину, понятійний хаос. Щоб позбутися першого імпресіоністського неприйняття слів і змісту, пропоную умовно поділити використані терміни і поняття на 3 групи: 1) традиційні – “методологія”, “історіографія”; 2) модерні – “наукова революція”, “історіографічна ситуація”, “історіописання”, “рефлексія”; 3) постмодерна термінологія – “дискурс”, “дискурсивні практики”, “гранд-нарратив”, “наратологія”, “інтелектуальна історія” тощо.

Парадоксальність мовної ситуації полягає в тому, що наведені терміни означають одні й ті ж самі явища, пізнавальні процеси та процедури, але деякі з цих понять безнадійно застаріли (“методологія”, “історіографія” нагадують науковий антикваріат), деякі щойно увійшли до сучасного наукового обігу (“наукова революція”, “історіографічна ситуація”), окремі з них ще тільки “долають” психологічне неприйняття (“дискурс”, “нарратив”).

В нашому конкретному випадку слова “дискурс”, “історіографічний дискурс” видаються найбільш адекватними для фіксації та усвідомлення сучасних пізнавальних процесів в історії та науці в цілому. Відтак, ключове словосполучення “історіографічний дискурс” означає 1) практику історіописання; 2) рефлексію щодо цієї практики (тобто історіографію як спеціальну дисципліну).

Розмаїття термінів, слів, визначень не випадкове і відбиває складну інтелектуальну ситуацію сьогодні в процесі наукового пізнання в цілому.

2. “Нова наукова революція”

Історіографічний дискурс в Україні неможливо пояснити без загальнонаукового контексту. Нинішня ситуація в науці складна і суперечлива. З одного боку, після краху тоталітарного режиму та його ідеології, виникнення незалежних держав на пострадянському просторі, наука демонструє певний позитив: деідеологізація, інтелектуальна свобода, можливості інтеграції до світового наукового співтовариства. З іншого боку, очевидні й негативні явища: відсутність експериментальної бази, соціальна незапитанність, недофінансування, перевага емпіричних досліджень над фундаментальними, теоретичними, відтік умів за кордон, старіння кадрів, конфлікт поколінь, відставання від західної науки в гуманітарній та природничій сферах.

Серйозні проблеми пов’язані з поширенням нових інформаційних технологій. Комп’ютери, ЗМІ, Інтернет, з одного боку, розширюють дослідницькі пошуки, інформаційні можливості науки, з іншого, руйнують соціокультурні засади існування науки й творчості взагалі. Нові інформаційні технології з їх компілятивністю, “версіальністю”

руйнують комплекс здібностей, таких як рефлексія, концептуальність мислення, знищують родову і культурну пам'ять. Інтернет породжує паралельну, віртуальну реальність з новими потребами, соціальними ролями ("інтернетоголік"), фобіями, неврозами, цінностями й пріоритетами, в результаті чого суспільство відчуває "інформаційний перегрів".

В ЗМІ виникає т.зв. комунікативна асиметрія, коли ведучий, автор програми сказав, а багатомільйонна аудиторія не може заперечити, що дає великі можливості для маніпулювання суспільною свідомістю, психологією та настроями мас.

Такі суперечності та асиметрії у розвитку сучасної науки народжують відчуття занепокоєння, соціально-психологічного дискомфорту, "хаотичності", невпевненості, а також сучасний тип вченого – втомленого, розчарованого інтелектуала. У науковому співтоваристві виникає відчуття кризи, занепаду, безнадійної відсталості від західних стандартів наукової діяльності.

Сучасне наукознавство, позбавлене марксистських ідеологем та штампів, визнає, що кожний сектор науки, кожна наукова дисципліна, мають власну динаміку й стимули розвитку. Згідно з радянською доктриною розвиток науки зумовлювався соціально-економічними потребами суспільства. Відповідно до сучасних наукознавчих уявлень, викликом-стимулом для природничих наук були засадничі життєдайні потреби людства (пошук нових джерел енергії, боротьба з хворобами); технічних - потреби виробництва, виклики економіки; соціальних – стан суспільства, соціальні зрушення, кризи; гуманітарних – пізнання людини, її поведінки.

Темпи росту окремих груп наук були різними. Технічні науки розквітають під час піднесення економіки; соціальні науки запитанні в перехідну добу, в період соціальних криз, революцій; гуманітарні – історія, філологія – досягають піку розвитку у періоди стабілізації або “застою” (Німеччина ХІХ ст., СРСР).

Не випадково на сучасному етапі на перший план виступає блок соціогуманітарних наук, природничі та технічні науки поступаються їм соціальним престижем, матеріальною забезпеченістю, та суспільним попитом. Той факт, що зараз в нашій країні в системі науки домінує соціогуманітарний блок, пояснюється системною кризою суспільства, суттєвими соціальними зрушеннями. Важливою соціально-психологічною передумовою престижу гуманітарних наук в суспільстві перехідного характеру, яким є Україна, стала реакція проти експансії інформаційних технологій. Впадає в вічі практична спрямованість соціогуманітарних наук. Існує думка, що вирішення соціально-політичних, економічних, психологічних проблем в нинішньому суспільстві можливо не за допомогою технічних, а саме гуманітарних наук.

Показово, що ХХІ ст. вже назвали “століттям гуманітарної науки”¹. Для порівняння ХVІІІ ст. – це століття філософії, ХІХ – історії, ХХ – космо-су і методології.

В нинішніх умовах перед блоком соціально-гуманітарних дисциплін стоїть широкий спектр проблем. Як відомо, соціогуманітарні науки виконують пізнавальну, освітню технологічну (практичну) та експертну функції. Остання, експертна функція на даному етапі стає найпрестижнішою й найприбутковішою. Відомі академічні та вузівські

вчені зараз пробують себе як експертів у численних фондах, проектах та бізнес-структурах.

Посилюється освітня функція соціогуманітарних дисциплін, що запитані суспільством перехідної доби. Для сучасного суспільства важливі такі дисципліни, як економіка, право, політологія, психологія, соціологія тощо.

Практична і пізнавальна функції науки зараз перебувають на другому плані. Вітчизняна наука виступає транслятором й здебільшого споживачем західної науки (Школа “Анналів”, мікроісторія, психоісторія, культурна антропологія тощо).

Існує також певна ієрархія гуманітарних дисциплін в освітній сфері:

дисципліни-лідери (економіка, право);

перспективні дисципліни (соціологія, політологія, психологія, культурологія);

дисципліни-аутсайдери (історія, філологічні науки).

Стратегічна мета соціогуманітарного блоку полягає в тому, щоб не споживати чи транслювати знання, а створювати свій власний науково-інформаційний простір, що відповідає сучасним стандартам і є конкурентноспроможним на ринку ідей та інтелектуальних послуг.

Сутність сучасної інтелектуальної ситуації в науковому пізнанні можна кваліфікувати як різновид “нової наукової революції”². Основними ознаками “нової наукової революції” ХХІ ст. є 1) інтерес до соціогуманітарних наук; 2) формування нового типу наукового мислення, що передбачає не лише створення новацій, але прогнозування, відповідальність за них, протистояння деструктивним силам; 3) орієнтація на практичне знання. В перехідну dobu запитаним залишається

практичне знання – економічні програми, новітні політичні технології, соціологічні опитування та рейтинги, прикладні розробки в промисловій і банківській сферах.

3. Сучасна історіографічна ситуація в Україні

Радикальні зміни на тлі загальнонаукової революції відбуваються в царині історії, сучасних практиках історіописання. Сучасна історіографічна ситуація – феномен перехідної доби, в межах якої мирно співіснують нове і старе, позитив і негатив, вади і здобутки, раціональне й ірраціональне, логічне і художнє.

Позитивними рисами перехідної доби є деідеологізація історичної науки, свобода, розкутість думки, входження національної науки до європейського та світового наукового простору (гранти, стажування, доступність літератури, наукові контакти, освіта за кордоном), використання новітніх інформаційних технологій, зростання кількості здобувачів наукових ступенів, факт престижності наукових регалій серед представників адміністративної та бізнес-еліт (т.зв. “дистанція сили”), початок наукової рееміграції, припинення “внутрішньої еміграції, тобто утікання учених в інші сфери, наприклад, бізнес, а також маргіналізації їх соціального статусу.

Важливою ознакою сучасної історіографічної ситуації є формування нового стилю історичного мислення, для якого характерна зосередженість на історіографічних практиках, диверсифікація дисципліни, розмаїття методологій, науковий прагматизм (соціальні замовлення, політичні спекуляції, історичні альянси, експлуатація історичних архетипів в PR – акціях), орієнтація на сучасний

ринок ідей та розумової праці. Основою нового стилю мислення є постмодернізм, який, на думку П'єра Бурдьє, займається "точковим позитивізмом".

Показовою рисою сучасної історіографічної ситуації (історіографічного перевороту) є виникнення нового типу історика, "нових інтелектуалів". Це невелика група сучасних інтелектуалів, які володіють мовами, інтегровані в європейський науковий простір, мають зв'язок із ЗМІ, користуються сучасними засобами наукової комунікації (Internet, E-mail, електронна евристика). Для них характерна соціально-психологічна стабільність (наукова й соціальна затребуваність, частота наукових подорожей за кордон). Вони мають різноманітні джерела прибутків, достойні заробітки та спосіб життя. Цей прошарок "нових" українських інтелектуалів виступає креативною складовою середнього класу, що зараз народжується в Україні.

Формування новітнього типу історика надає новій динаміці процесам виникнення нового наукового співтовариства, формою існування та функціонування якого стають "неформальні коледжі", незалежні періодичні й продовжені видання, контакти з закордонними колегами, свобода творчості, створення своїх дискурсивних мікротовариств (медієвістів, "наративістів", "інтелектуальних істориків", "новістів" тощо). Сприятливим залишається й психологічний клімат цього нового українського етосу, позбавленого комплексу "молодшої сестри" щодо діаспорної історіографії, неврозів та фобій, що їх провокує ситуація безробіття, незатребуваності, малої престижності фаху історика.

Сучасна інтелектуальна ситуація в українській історичній науці – це не лише прориви і

здобутки, але вади і втрати, розчарування й теоретичний хаос.

Історичне минуле та наука історії в сучасній Україні слугують полігоном і джерелом політичних спекуляцій та соціальних містифікацій (“Братство” Д. Корчинського, реінкарнація соціал-демократичної ідеї, міфопатріотичні концепції, спекуляції навколо трипільської культури).

В умовах поширення нових інформаційних технологій, коли були відкриті усі шлюзи інформації, а усталених норм і стандартів її використання не сформульовано, виникла реальна загроза втрати науковості. Доступність інформаційних потоків, відсутність при цьому експертних бар’єрів, призвело до поширення компілятивності, зниження творчих можливостей дослідника (рефлексія, нахил до проблематизації, цілепокладання, теоретизування), браку методологічної культури. Знання стає версіальним, неперевереним, перетворюється на гру новомодних термінів, компіляцію запозичених ідей.

Загрозливим явищем в сучасній науці стає т.зв. журналізм, або філософський скоропис. Феномен журналізму характеризується такими рисами, як брак концептуальності, гіперкритицизм та вибаглива стилістична форма, “упаковка”, яка створює симулякр нова ³.

Сучасна інтелектуальна ситуація актуалізує коло завдань, викликів українській історіографії.

По-перше, мета науково-освітнянського загалу істориків полягає у перетворенні історії з дисципліни-аутсайдера на лідера в родині соціогуманітарних наук.

По-друге, важливим стимулом є створення власного інтелектуального простору. Сучасні

вітчизняні історики виступають популяризаторами та трансляторами наукових ідей, постулатів, стереотипів історіописання, що продукуються західною науковою думкою. Разом з тим, щоб відповідати вимогам сучасного інформаційного суспільства, необхідно самим продукувати конкурентоздатні ідеї, знання, концепції, а не споживати їх у спрощеному, редукованому вигляді. Рух поодиноких вчених, інноваційних інтелектуалів, діяльність наукових шкіл слугують традиційними засобами і формами інтелектуального прориву на шляху створення власного інтелектуального простору. Інновації полягають у продукуванні ідей-стратегій, розробці довготривалих поетапних програм наукових досліджень, зосередженості інтелектуальних сил на певному проблемному полі, створенні мозкових центрів - *think tanks*.

По-третє, про вторинний, “споживчий” характер сучасної історичної науки в Україні сигналізує низький рівень дискусійності. Задача полягає в підвищенні полемічної культури українського наукового співтовариства, що пов’язано з вмінням формулювати ідеї-стратегії, науково-дослідні програми, створювати систему наукових семінарів, “літніх шкіл”, механізмів репрезентації вітчизняної науки в західному науковому співтоваристві.

По-четверте, в організаційному плані варто прагнути подолання інституціональних опозицій: академічна – вузівська наука, центр – периферія, наукова еліта – популяризатори ідей.

По-п’яте, основним завданням в нинішній історіографічній ситуації залишається створення нового інтелектуального проекту української історії, що має відповідати сучасним стандартам історичного пізнання та ґрунтуватися на вітчизняних

традиціях історіописання, історичній свідомості та ментальних засадах українського історика. Цей проект передбачає створення і конкуренцію ідей-стратегій, удосконалення понятійного апарату, надання йому наукової пластичності та виразності, розробку механізму репрезентації наукових здобутків українських істориків у вітчизняних ЗМІ та західному науковому співтоваристві.

Домінуюча ідея-стратегія сучасної української історіографії – повноцінна і самодостатня національна історія – може бути реалізована різними шляхами. Окремі загони істориків (дискурсивні співавторства) рухаються кожний своїм маршрутом до спільного наукового ідеалу.

4. Метаморфози історіографії або культурно-інтелектуальна історія

Усі складові історичної науки мають свою логіку та конфігурацію поступу. Історіографія як дисципліна, або рефлексивна компонента загального історіографічного дискурсу зазнала останнім часом певних метаморфоз. Історіографія існувала як артефакт радянської історичної науки, її виокремлення в спеціальну дисципліну відбивало особливості східнослов'янської ментальності, маргінальне становище прикордонного етносу на межі Сходу і Заходу, що інспірувало підвищену рефлексію його представників.

За радянські часи історіографія сприймалась як елітарна сфера досліджень, до якої мали доступ лише визнані вчені, метри. В системі радянської історичної науки історіографія виконувала методологічні, рефлексивні функції, виступала засобом запозичення та інтерпретації досягнень західної науки (наукознавчих, епістемологічних,

культурологічних ідей) на вітчизняному ґрунті.

В пострадянському науковому просторі історіографія почала втрачати свої домінуючі позиції. Це було обумовлено зміною системи наукових цінностей, ротацією кадрів, занепадом теоретичних практик, експансією прикладних дисциплін, як-от джерелознавство, археографія, бібліографія. В історичній науці запанував, з одного боку, ринковий прагматизм, з іншого, пострадянський консерватизм та науковий традиціоналізм.

Зміна цінностей в сучасній українській історичній науці відбувалась в результаті впливу модерністських стратегій, а також постмодерністських викликів. Під кутом зору “лінгвістичного повороту” історіографія в традиційному вигляді сприймається як інтелектуальний раритет радянської історичної науки. З іншого боку, історіографія виступає як прямий синхрон та аналог західної наратології, здобутки й надбання якої (історіографії) в жодному разі не можна втрачати.

Історіографія та наратологія демонструють чимало типологічних рис. Основними концептами історіографії, як і наратології, слугують: текст, автор, контекст, історична доба (екстра-текстуальна реальність), механізм комунікації автора тексту з читацьким загалом (сучасники, інтерпретатори, критики, дослідники даного тексту). Текст в історіографії не лише засіб інтелектуальної комунікації, діалогу епох, культур, суб'єктів пізнання (автор – дослідник), але засіб пізнання історії.

Метод деконструкції в наратології рифмується з історіографічним методом. Якщо принцип деконструкції передбачає руйнацію, демонтаж старих смислів й створення нових, то історіографічний метод означає

-
- систематизацію різних практик історіописання;
 - класифікацію їх за стилем мислення відповідно до різних течій, напрямів, шкіл;
 - з'ясування перспектив і засобів їх подальшого розвитку;
 - розбудову нового знання.

В історіографії, як і в наратології, усвідомлення смислів, змісту джерела можливо лише в широкому культурному контексті. Контекст - це культура. Культура є розчин, що цементує всі сфери життя економіку - політику, ідеологію, суспільну свідомість, психологію.

Виникнення нових смислів в результаті деконструкції старих відбувається в контексті культурних традицій і нових ціннісних орієнтирів. Так, в сучасній науці спостерігається інтерес до періодів т.зв. історичних мутацій, конфліктів, катастроф в історії ідей та суспільства. Ця інтелектуальна "стурбованість" проковується тим, що суспільство Modernity, яке в XVI - XVII ст. змінило традиційне суспільство, в даний момент завершило свій цикл, звідси "катастрофічність" мислення, відчуття історичного дискомфорту.

Звичайно між історіографією та наратологією існують певні різниці. Історіографія має здебільшого сциентистський, раціональний характер, наратологія - лінгвістичний. Ідейна платформа історіографії - раціоналізм, наратології - текстуалізм. Історіографія ідентифікує історію, як науку з конкретним методологічним апаратом, наратологія наближує історію до літератури. В основі історіографії знаходиться логіко-гносеологічний аналіз історичної науки, в наратології тлумачення дискурсу відбувається під егідою лінгвістичної

теорії та теорії письмового дискурсу. Словом, історіографію варто сприймати як наукознавчу, а наратологію – як лінгвістичну рефлексію історичної науки.

Таким чином, в нинішній інтелектуальній ситуації змінюється усталений образ історіографії. Для цього образу властивий був екстерналістський підхід до історії ідей, котра сприймалась як відображення боротьби класів, втілення інтенції телеологічного руху історичної науки до матеріалістичного розуміння історії.

Новий образ історіографії передбачає поєднання екстерналістського та інтерналістського підходів і репрезентує історіографію як “нову інтелектуальну історію”. Інтелектуальна історія – це історія ідей в контексті епохи, її культурно-духовного ландшафту. З огляду на це французький дослідник Роже Шартьє навіть запропонував термін “культурно-інтелектуальна історія”.

Нова культурно-інтелектуальна історія займає позицію між внутрішньою і зовнішньою історією ідей, змістом і формою, текстом і контекстом, автором і дослідником тексту. Вивчення дискурсивних практик істориків слугує інструментом створення нового українського гранд-нративу, не за рахунок збільшення джерел, а розмаїття інтерпретацій.

¹ Юрєвич А.В. Звездный час гуманитариев: социогуманитарная наука в современной России // Вопросы философии. - 2003. - № 12. - С.118.

² Юрєвич А.В. Звездный час гуманитариев: социогума-

нитарная наука в современной России // Вопросы философии. - 2003. - № 12. - С.118-123.

³ Дубровский Д.И. Постмодернистская мода // Вопросы философии.- 2001. - № 8; його же. Феномен "журнализма в современной культуре // III Российский философский конгресс. Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия. Ростов-на-Дону, 2002.Т.2; Новые информационные технологии и судьбы рациональности в современной культуре (материалы "круглого стола") // Вопросы философии. - 2003. - № 12. - С.8-9.

Георгій Касьянов
(Інститут історії України НАН України)

**Націоналізація історії: методологічні та
термінологічні проблеми
(пост-радянський простір, 1990—ті роки)**

Термін “націоналізація історії” окреслює процес фрагментації спільного історико-культурного простору, створеного як “Історія СРСР” в радянські часи. Націоналізація історії — це процес суверенізації історичних наративів, відокремлення національних історій. Це водночас переважно процес “етнізації” історії, написання чи відновлення цих національних історій за канонами патріотичної, переважно народницької історіографії періоду так званих “національних відроджень” другої половини ХІХ — поч. ХХ ст., написання історії певних етносів (народів) як історії націй та історії націй як історії етносів,

Початок націоналізації історії в республіках СРСР припадає на другу половину 1980-х років — початок 1990-х. Спочатку він відбувався під гаслами ревізії радянського минулого, передусім критики явища, яке публіцистика а слідом за нею професійна історіографія назвали “сталінізмом”. В процесі ревізії “сталінізму” а потім і “ленінізму” подекуди приховано, а подекуди відверто відбувалася ревізія історичної та історіографічної конструкції, яка була обґрунтуванням ідеологеми “нова історична спільність — радянський народ”.

Згодом цей процес перейшов у фазу “відновлення історичної правди”, ліквідації “білих плям” та повернення “репресованих” чи “незаслужено забутих” постатей з особливим наголосом на поверненні до національної культурної спадщини. На рубежі 1990-х він вийшов на рівень написання окремих, “суверенних” історій союзних республік — очевидно, не випадково це збіглося із стрімкою суверенізацією регіональних комуністичних еліт, які використовували історичні аргументи у власних політичних інтересах. Приклад України тут надзвичайно показовий — партійна постанова про запровадження масштабної програми, спрямованої на створення “суверенної” історії Української РСР з’явилася менше ніж через тиждень після проголошення Декларації про державний суверенітет УРСР. Прибалтійські республіки активно використовували історичні аргументи (зокрема тем незаконності пакту “Рібентроп – Молотов”) в процесі виборювання суверенітету. Після розпаду Радянського Союзу націоналізація історії отримала державну підтримку новостворених/відновлених держав — спочатку здебільшого ідеологічну та організаційну, а згодом, в процесі подолання економічної кризи — фінансову та інституційну. В ряді пост-радянських країн (Україна, Вірменія, держави Балтії) цей процес мав також активну підтримку з боку діаспори.

В різних новостворених країнах націоналізація історії мала різну динаміку. В Україні буквально в перші роки незалежності відбулося швидке і переважно механістичне відтворення класичної фундаментальної народницької схеми, створеної М. Грушевським. В Росії спочатку домінувала тенденція до відновлення імперсько-патріотичного

стандарту, але одночасно виник корпус праць, побудованих на ідеї російського етнічного месіанізму. На даний момент в стандартній націоналізованій російській історії переважає ідея державної тягlosti та інтелектуальні побудови, що на диво нагадують “Историю Государства Российского”. В Білорусі відновлення канонічного патріотичного нарративу досить активно тривало до 1994 р. (обрання президентом О. Лукашенки), в 1995 р. фактично розпочався процес “денаціоналізації” історії Білорусі, який викликав жорсткі ідеологічні сутички прихильників націоналізації історії і так званих “придворних” істориків старої школи. У Вірменії з її високим рівнем етнічної гомогенності та досить різкою зміною правлячої еліти не виникло проблем з відновленням стандартної патріотичної парадигми. Це ж стосується, наприклад, Литви. В Казахстані стандартна націоналізація історії стримується наявністю потужного російськомовного сегменту, тому тенденція до творення сепаратної казахської етнічної історії урівноважується або “центристськими” ідеологемами про рівноправність культур або екстремістськими конструкціями про “цивілізаційну” роль козацтва чи Російської імперії. В будь-якому разі, схема націоналізації історії та схема “національної історії” в чистому вигляді у більшості країн СНД є майже однаковою. Зазвичай вона базується на певному каноні, який віддзеркалює ідеологічні потреби трансформованих пост-комуністичних еліт, незалежно від їхньої колишньої “партійної належності” — чи то комуністичної, чи то дисидентсько-націоналістичної. Відмінність полягає лише в тому, що в одних країнах цей канон має узгоджуватися з іншими інтелектуальними

конструкціями, які мають більший ідеологічний попит (наприклад, в Росії, де випинання російської історії як історії “русских” має небажаний політичний контекст, або в Білорусі, де з середини 1990-х офіційна ідеологія заперечувала суто етнічну історію білорусів), в інших він досить безпроблемно існує в рамках “державного замовлення” (Україна, Вірменія, Татарстан, Литва), врешті випадків він співіснує з конкурентними схемами (Молдова).

Розглянемо базові методологічні риси цього канону. Передусім, він є засадничо *телеологічним*. Мета — створення нації і держави ототожнюється з причиною, внаслідок чого формулюється ідея про природність і об’єктивну зумовленість, запрограмованість виникнення української нації і держави. Нації виникають тому, що вони мають виникнути. Такого типу причинність чітко визначає пізнавальні схеми, відхилення від яких розцінюється у гіршому випадку як брак патріотизму, у кращому — як методологічна недосконалість. Цілком очевидно, що домінування телеологічних схем в націоналізованих історіях пострадянського простору зумовлено як самим предметом (наявність нації реальна чи уявлена стає імперативом) так і пізнавальним стандартом, спільним для більшості істориків, вихованих в дусі марксистської телеології.

Телеологія досить природно поєднується з *есенціалізмом* — нація (в різних її іпостасях) позначається як постійно наявна (реально чи потенційно) спільнота, яку лише треба правильно ідентифікувати і схарактеризувати за допомогою вірно підбраного понятійного інструментарію. Внаслідок цього дуже легко категорії ідеологічної чи

політичної практики набувають статусу науково-аналітичних категорій, межа між наукою та ідеологією зникає. Найяскравіших приклад — категорія “національне відродження”, яка виконувала і виконує виразні ідеологічні функції, при цьому цілком легітимно перебуваючи в списку наукових понять. Зрозуміло, що це у першу чергу стосується народів, які мали в минулому державність або якісь квазі-державні форми, або в минулому сформували міф про цю державність (українці, литовці, грузини, вірмени, татари)

Однією з базових прикмет канону є його *етноцентричність*. Позаяк головним суб’єктом є народ, а згідно з відповідною інтелектуальною традицією другої половини XIX – початку XX ст. “народ” — це певний етнос чи група культурно, мовно і навіть генетично споріднених етносів та субетносів, зрозуміло, що національна історія матиме справу передусім з процесом перетворення саме цього народу та етносу в націю. При цьому, характерною рисою буде ототожнення понять “народ” і “нація”.

З цим пов’язаний інший важливий компонент канону — ідея *ексклюзивності* національної історії. Тут можливі різні варіанти. Найгрубіший — це ігнорування наявності інших етносів і націй у насправді спільному просторі і часі, цілої системи взаємних впливів. Більш витончені — визнання “факту присутності” але передусім як фону для власної національної історії. Зрештою, не можна не згадати про претензії на особливу трагічність, віктимність історії як крайній і досить поверховий варіант ексклюзивності.

Нарешті, один з найвиразніших елементів канону — *лінійність і абсолютизація тяглості*

історії “етносу – народу – нації”. Найяскравіший приклад — відома схема “перетікання” історії через схеми періодизацій — конструкція загалом відома, але варто поглянути ще раз на українському прикладі: наявність автохтонних племен з додержавних часів (тут безумовний чемпіон — Трипільська культура), ранньослов’янська доба, початки державності, розвиток державності і консолідація часів Київської Русі, передача естафети Галицько-Волинському князівству, польсько-литовська доба з наявністю етноконфесійної окремішності, козацька доба і державність ХУІІ ст., Гетьманщина і наявність обмеженої автономії, занепад Гетьманщини і компенсація цього наявністю культурного і територіального патріотизму плюс “національне відродження”, апогей останнього в революції 1917 – 1921 рр. (тут є варіації в назвах — від суто ідеологічних “визвольних змагань” чи “національної революції” до більш нейтрального “Українська революція”). Далі єдність дещо порушується, але не радикально. Дехто вважає радянський період і радянську українську державність розривом у тяглоті (який успішно компенсується наявністю національно-визвольного руху в різних його проявах, який, звісно, також “перетікав” з однієї форми в іншу). Особливо гостро це проявилось останнім часом, зокрема, у зв’язку з дивним ювілеєм (85-та річниця народження) В. Щербицького. Нарешті, 1991 р. стає вінцем “тисячолітньої історії” — власне тут “неісторична” нація остаточно перетворюється на “історичну” і розпочинається активізація реверсивної історії — наявність держави в сучасності програмує відповідні запити до минулого. Подібні варіанти перетікання і тяглоті можна знайти практично у

всіх національних канонах на пострадянському просторі — щоправда, з різним рівнем радикальності.

Необхідною складовою канону є національний історичний міф — тобто набір чи система уявлень про національне минуле, знакових історичних суспільно значущих символів яка має стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності. З огляду на попередні міркування, можна припустити, що цей міф за визначенням буде етноцентричним і знов-таки, матиме ряд родових ознак, спільних для всіх історичних міфів колишніх “неісторичних” націй, які починають стверджуватися як “історичні” (принагідно зауважимо, що відповідні міфи “історичних” націй мають ті ж самі риси з тією лише відмінністю, що їх вже виведено “за дужки” професійної історіографії і залишено частиною шкільної “підручничкової” історії. Навіть більше, з огляду на інтеграційні процеси в Європі, вже й на цьому рівні відбувається вилучення окремих “ексклюзивістських” складових цього міфу заради формування “інтеграційних” компонентів масової свідомості).

Пригадаємо основні “родові риси” етногенетичного міфу: апологія за давності існування власної культури й мови та їх історичного ареалу; абсолютизація історичної тяглості в існуванні певної нації; претензії на право “історичної першості” в знакових подіях і процесах (згадаємо хоча б дискусії з сусідами щодо “приналежності” Київської Русі, ідентифікація власного етносу з якимось народом, добре відомим з писемних джерел, перебільшення “асиміляційних” можливостей власного етносу і перебільшення ступеня його

етнічної консолідації в минулому, наявність образу “зовнішнього ворога”; міфи про походження (аж до божественного), міфи про “бар’єр” (коли певний народ представляється як носій місії “захисту цивілізації”, зокрема християнської); міфи про “золотий вік”, міфи про героїв (тобто Пантеон), міфи про “жерців” і “блазнів” (зокрема про месіанську інтелігенцію з одного боку і солдата Швейка з іншого, міф про “батьківщину” (зокрема, духовну), міф про “своїх” і “чужих”. Гадається, усього цього вистачить, аби скласти досить повне уявлення про основні параметри національного історичного міфу — його конкретика загальноно відома, чого не вистачає — це фундаментальних аналітичних студій даного міфу, його інтелектуальних коренів та функціональних імплікацій, хоча, можна сподіватися, поява таких студій — справа недалекого майбутнього.

Можна сподіватися, що наведені прикмети дають базове уявлення про той канон, на якому базується історіографія, яку я пропоную називати нормативною, яка об’єктивно має виконувати функцію “громадянського виховання”. Зрозуміло, що тут не йдеться про “смертні гріхи” — це родові риси певної інтелектуальної традиції, яка стала доміантною майже в усіх країнах пост-радянського простору. Повернення цієї традиції та її модифікація стало справою професійних істориків передусім унаслідок цілком конкретної ситуації “запізнілого націотворення” — коли виникла нагальна потреба в історичній легітимації новостворених держав, які у свою чергу мають інсталювати у масову свідомість ідею громадянської лояльності.

Термінологічні проблеми є з одного боку наслідком окресленої методологічної ситуації з її

інтелектуальним ізоляціонізмом і прагненням будувати самодостатні лінійні схеми, які виключають полікультурність, можливість стереоскопії чи припущення про різну ідеологічну наповненість інтерпретацій одних й тих самих процесів. З іншого — термінологічна обмеженість, наївність а часто елементарне невігластво зі свого боку впливають на ситуацію з методологією, формуючі такий понятійний і категоріальний простір, який значно ускладнює якісне оновлення термінологічного інструментарію, по-суті замінюючи його мовними імітаціями.

Внаслідок цього виникає ситуація, коли “нові” терміни використовуються як сигнальні позначки, кодові слова, які мають засвідчити “новизну” підходів того чи іншого автора. Ця лінгвістична мімікрія набула характеру епідемії з середини 1990-х, коли відкрився доступ до надбань західної історіографії, які досить часто некритично і без належної наукової критики, на рівні ефектних термінів та імен було імплантовано в інтелектуальне середовище з міцними традиціями моноідеологічності, методологічного фанатизму та термінологічної схоластики. Можна було б поставитися до цього як до дитячої хвороби, яка лише зміцнює імунітет, але з огляду на те, що темпи відтворення старих схем під новими ярликами-термінами та їхніх носіїв, особливо на рівні професіональної освіти явно випереджають процес переосмислення цих схем на цьому ж рівні, виникає загроза методологічної стагнації. І тоді Богдан Хмельницький постає першим протагоністом президентської форми правління в Європі та автором ідеї бездефіцитного державного бюджету, українські селяни вже у XVII ст. стають носіями націоналізму,

козаки того ж періоду – засновниками фермерської форми господарства, Пилип Орлик — автором проекту першої європейської конституційної реформи, а в М. Грушевського можна знайти (за бажанням) явні ознаки постмодерністської риторики). Наплив архаїзмів в сучасному понятійному просторі супроводжується модами на імена. Фактично всі коментарі про ситуацію в пострадянських історіографіях засвідчують стійку тенденцію до формального, механістичного перенесення імен відомих соціальних філософів, істориків—теоретиків Заходу в інтелектуальний вжиток націоналізованих історій. Зазвичай це робиться для методологічної/теоретичної легітимації того чи іншого автора, але на практиці призводить до виникнення дивних пізнавальних покручей, коли в рамках однієї праці можна зустріти обґрунтування діаметрально протилежних ідей, які освячуються іменами запозичених авторитетів — так само, як колись вони освячувалися посиланнями на класиків ортодоксального марксизму.

На основі усіх попередніх зауважень (а це саме зауваження і саме попередні) можна дійти таких проміжних висновків:

методологічна ситуація в більшості країн колишнього СРСР – саме в рамках націоналізованої історії — є подібною, оскільки національна чи націоналізована історіографія в її класичному варіанті будується на подібних пізнавальних схемах і ситуаціях та на однакових методологічних канонах.

націоналізація історії та творення чи відновлення етнонаціонального канону відбувалися за також за ідеологічними законами єдиної закритої ієрархічної системи, створеної за радянських часів для обслуговування ідеологічних потреб держави.

Ця система, переживши структурну кризу початку 1990-х років стабілізувалася і зараз працює на обслуговування ідеологічних потреб нових держав, які передусім спрямовані на легітимацію саме як національні держави. Остання в більшості випадків збігається з потребами легітимації тих культур та етносів, які в минулому мали претензії на державне самовизначення чи навіть досвід державного існування, нехай і не у формі національної держави.

Націоналізована історія виконуючи завдання запізненого національного державотворення, на даний момент вичерпала свій методологічний потенціал і тому в науковому сенсі має шанси переважно на екстенсивний розвиток (накопичення фактографії в рамках усталених пізнавальних схем та ідеологем).

В частині пострадянських країн (Україна, Росія, Татарстан, Литва) у 1990-ті роки виникли чи поступово формуються альтернативні національному канону версії написання вітчизняної історії — але це тема окремої доповіді.

Тетяна Вілкул
(Інститут історії України НАН України)

Сучасна українська медієвістика: межі і можливості

Медієвістика і зокрема, русистика перша підійшла, так би мовити, до межі історичного пізнання. Все, здається, вивчено, нових джерел практично немає. Якщо і з'являються нові джерела, вони неосновні для історичних студій – це археологічні дані, маргіналії у книжкових збірках або щось подібне до цього. Загалом, ситуація оцінюється у тих словах, які іноді русистам доводиться чути на свою адресу: „У вас є три літописи, на яких ви весь час і топчетесь вже два з половиною століття”.

Мабуть, це зумовлює пограничні теми досліджень. Найважливіші розробки з'являються не у традиційних політичній та соціальній історії, що ніби вже й вичерпані, а на суміж'ї історії та філології, літератури, богослів'я. Вчені займаються міжнародними відносинами Русі чи порівнянням скандинавських та давньоруських явищ, біблійною топікою у складі Повісті временних літ, походженням свідчень пізніх наративів...

Насправді враження вичерпаності оманливе. Яку велику тему не візьми, виявиться, що твердо встановлених фактів зовсім небагато, а решта гіпотези, і кожен дослідник може ще додавати і додавати власні припущення. Власне, цьому сприяє саме обмежена кількість джерел. Давня історія подібна до палеонтології. Схоже на те, як по кістках динозавра визначають цілий кістяк, і додання ще

однієї кістки дозволяє, а часом змушує, переглядати цілу реконструкцію. Один приклад. Здавалося б, досить добре вивчена тема місії святих слов'янських вчителів свв. Кирила та Мефодія. Нещодавно американський медієвіст Ігор Шевченко помітив одну цікаву особливість – Костянтина-Кирила в його житті названо „вівлотікарем” константинопольського патріарха. Ця посада була добре відома в Римі, і невідома у Константинополі. Вкупі з багатством топографічних даних про Рим і бідністю даних про Моравію у житті це дозволило І.І. Шевченку припустити, що так зване Панонське житіє писалось в Римі. А якщо пригадати знахідку німецьких вчених, популяризовану в нас О.В. Назаренко, про те, що в одному з німецьких монастирів у списку „братів” і „побратимів” згадуються Кирилос и Методиос, можна вже впевнено стверджувати, що початково зв'язки Кирила, Мефодія та їхніх учнів з Римом і німецькими землями були тіснішими, і лише згодом давньо-болгарські редактори відкоригували історичну пам'ять. Додане одне слово, а картина кардинально змінилася.

Обмежена кількість джерел зумовлює можливість безкінечного доопрацювання і, звичайно, спекуляцій. Що менше джерел, то більше історія перетворюється на математичну загадку. В психологічному плані студювання стає цікавішим, збільшується простір для комбінацій. Проте тут існує ще одна проблема, що постала досить давно, але усвідомлена була порівняно недавно. Помічено, що для медієвістичних студій, і зокрема, досліджень з історії Русі велика кількість джерел також не рятує. Навіть навпаки. Коли наявні декілька текстів, виявляється, що усі вони дають різні

образи події. Найяскравіший приклад – історія вбивства святих Бориса та Гліба. Маємо більше семи текстів, з яких найголовніші: Сказаніє о страсті і убієнні, Чтеніє, паремійні читання, літопис у двох варіантах, Повісті временних літ та Новгородського першого літопису, скандинавська сага і свідчення Хроніки Тітмара Мерзебурзького. Попри все це багатство, досі неясно, як відбувалися події. Іноді, напр., припускається, що реальним вбивцею святих братів був Ярослав Мудрий, а не Святополк Окаянний. Тобто, ситуація значно гірша, ніж якби збереглося би щось одне, скажімо, тільки ПВЛ чи тільки Сказаніє. Тоді було б дуже зручно просто переказати історію, і на цьому закінчити (або перейти до узагальнень).

Одна з наших колег, Н.П. Старченко, полюбляє таку метафору – реконструкція історії як складення паззлів. Один відшуканий фрагмент прикладаємо до іншого, вцілілі шматочки кладемо на свої місця, потім домальовуємо недостатні частини – і картинка готова. Якщо продовжити цю метафору – з давніх текстів паззли скласти часто неможливо. Враження таке, що переплутали картинки з різних коробок, і кожен наступний фрагмент – з іншої картинки. Якщо продовжити тему вбивства св. Бориса та Гліба: давньоруські джерела свідчать, що святих братів вбив Святополк. А з Хроніки Тітмара Мерзебурзького випливає, що він не міг цього зробити, бо спочатку перебував в ув'язненні, запідозрений батьком у змові, а потім швидко втік до Польщі, до свого зятя Болеслава. Часто тексти виявляють кардинальну відмінність саме тоді, коли зрозуміло, що змальовуються одні й ті самі події. Причому чим лаконічніші нарації, тим менше між ними подібності.

Аналогії із новочасними документами підшукати важко, можна лише домислити. Можна навести порівняння, хоча мабуть, надто просте і не зовсім коректне, доводиться вибачатися за примітивізацію: якби можна було уявити собі історію революції, написану двома різними персонажами, напр., „більшовиком” і „монархістом”. І уявити, що ми маємо дві пари текстів: історії, написані на дві сторінки, і аналогічні за змістом наративи обсягом у дві книжки. У другому випадку спільний ряд подій, дійові особи, загальна конструкція, гадаю, дозволить ототожнити і хоча б приблизно реконструювати реалії. У першому – скоріше за все, ні. Вибір авторами головних подій та героїв, деталі і оцінки будуть надто відмінними. А якщо вже добирати точні аналогії до середньовічних наративів, треба додати, що історія має бути написана за різними зразками. Продовжуючи порівняння з історією революції: один автор пише, використовуючи модель Апокаліпсиса, а інший – „Війну і мир”.

Іноді схожість можна знайти лише тоді, якщо знати, як читати тексти. В усіх таких випадках, коли тексти дають різні образи події, постає проблема символічної мови і наративного моделювання. Вона усвідомлена завдяки лінгвістичному повороту, структуралістським і постструктуралістським дослідженням. З мого боку було б самовпевненістю у двох словах розповідати про лінгвістичний поворот, та й, гадаю, у цьому немає потреби. Завдяки інтелектуальній моді на праці деяких теоретиків (М. Фуко, Ж. Деріда, Ф. Анкерсміт та ін.) загальновідомим стало те, що текст „непрозорий”, що він має власні закономірності змістоутворення, і трансформує портрет реальності. Єдине, в

чому історики розходяться із засновниками теорій лінгвістичного повороту – це питання, чи можна „пробитися до реальності”¹. Тобто, деякі з професійних істориків навіть теоретично можуть визнати агностицизм (як це робить, напр., проф. Н.М. Яковенко), але практично – ні.

В сучасній українській медієвістиці з’явився новий напрям, нарративістичні дослідження, що дозволяють подолати бар’єр символічної мови давніх текстів. Власне кажучи, за останні 10-15 років українські історики, в тому числі медієвісти, пережили декілька періодів захоплення певними теоріями, більшість з яких минула без серйозних наслідків. На сьогодні найвпливовіші і при тому впроваджені у практику вітчизняних студій досліджень середніх віків і ранньомодерного часу – це, мабуть, мікроісторія, нова соціальна історія і нарративістика. Однак мікроісторичні дослідження до кінця XV ст. (котрим, на мій погляд, закінчується період середніх віків) можливі на доволі обмежених ділянках. Приблизно те саме з новою соціальною історією. Джерельна база соціальних досліджень практично вичерпана, и зараз суттєво не розширюється, а часом навіть звужується, до речі, за рахунок нарративістики. Невеличкий приклад: як свідчення береться фрагмент повчання, де давньоруський книжник пише про когось, що той «прилагал село к селу». На цьому робиться висновок про купівлю сел у Давній Русі. Потім виявляється, що цитується книга пророка Ісаї, і буквально тлумачення неможливе. Натомість у руслі нарративістики проводяться різноспрямовані дослідження, в яких застосовується дослідження топіки (зокрема, в літописах і хроніках), біблійного парафразування, використання середньовічним

автором попередніх взірців, та ін. Вони дуже серйозно змінюють історичну картину.

Тут треба зробити невеличкий відступ. Наративістичні дослідження у певному сенсі теж сприяють звуженню джерельної бази і розхитуванню історичної канви. Загалом це також суперечить реконструктивістським настановам істориків. Добре, що в наш час ціннісними визнаються не лише реалії, а й світогляд, не лише історична правда, а й принципи конструювання, „історична брехня” і вигадки. Спробую навести приклад розмивання історичної канви. Хрестоматійний сюжет Повісті временних літ про полян і древлян, як правило, тягне за собою таке саме хрестоматійне тлумачення. Традиційно припускають походження цих фрагментів з усних джерел, глибоку давнину легенд, і відбиття, хоча б у трансформованому вигляді, реальних історичних явищ, – протистояння слов’янських племен. Картина кардинально змінюється, якщо врахувати те, що сюжет є штучною побудовою давньоруського книжника. Як показав О.П. Толочко, літописець мав на меті протиставлення християнських і язичницьких народів². Відтак, змінюється визначення природи джерел Повісті временних літ, мета появи цих фрагментів, їхнє датування. З глибокої давнини „легендарні свідчення” піднімаються на кінець XI – початок XII ст.

Оскільки медієвіст – порівняно рідкісна спеціалізація в Україні (і не лише в Україні), іноді трапляється так, що одна людина відкриває цілий напрям. Ф.О. Андрощук, наприклад, один з небагатьох археологів, хто працює як з археологічними, так і з писемними джерелами, і в повному обсязі враховує специфіку і тих, і других. При тому вчений досконало знає і скандинавські й українські

археологічні пам'ятки. Відповідно, його праці дають нове розуміння „руського” (варязького) періоду історії Русі.

Інший вкрай важливий напрям, який розвивається завдяки роботам О.П. Толочка – дослідження пізніх джерел і модерної історіографії в контексті ранньої історії Русі. Особливості джерельної бази русистики просто такі провокують на використання пізніх свідчень, і на сьогодні справді спостерігається поновлення довіри до свідчень літописів XV - XVII ст., „Історії” Татищева. Крім того, оскільки на порівняно невеличкій площині протягом двох з половиною століть працювало стільки дослідників, усталені гіпотези з часом починають сприйматися як аксіоми. Лише звернення до історіографічних витоків дозволяє простежити їх у їхньому „дитячому” стані, коли вони не були ще озброєні науковими чи наукоподібними речами.

На додаток хотілося б сказати таке. Після знищення вивіреної методологічної лінії радянського часу у вітчизняну історичну науку нахлинули нові методики, і сучасний історик ніби зобов'язаний послатися на закордонні теоретичні і методичні розробки. Іноді це робиться, сказати б, занадто старанно. Наведу тільки позиції зі списку літератури в одній з праць, що вийшла у Харкові у 2001 р.³ „Аръес, Человек перед лицом смерти; Бахтин, Творчество Франсуа Рабле; Блок, Феодальное общество; Бродель, Динамика капитализма та Материальная цивилизация; Гуревич, Категории средневековой культуры (а також іще три роботи); Ле Гофф, Цивилизация средневекового Запада; Маркс, Капитал, т.3; Февр, Бои за историю; Фуко, Слова и вещи; Ясперс, Смысл и назначение

истории». Втім, так, можливо, трапилося тому, що це розширене видання, а перша редакція книги вийшла у 1998 р., і відбиває тодішню ситуацію – необхідність для кожного „неретрограда” і „неортодокса” наголосити, що він ознайомлений з прогресивними новітніми досягненнями гуманітаристики у якомога ширшому діапазоні. Зараз, після того, як ми надивилися на різні підходи й теорії і навіть переситилися прогресивними досягненнями, мені здається, іноді виникає інша ситуація. Вченими застосовуються оригінальні комбінації методів чи власні методики. Часом навіть ті з істориків, хто модифікують і вигадують, у цьому не зізнаються.

Спробую показати це на прикладі не українського, а російського колеги. І. М. Данілевський у своїй новій книжці „Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов» (М., 2004) у теоретичній першій главі посилається на Мартіна Хайдеггера, В.С. Біблера, Юлію Крістеву, Ганса-Георга Гадамера, і ще багатьох. А його дослідження стосується біблійної топіки і парафразування, це те, що сам він називає центонно-парафразним методом. Ідея проста і дуже плідна: щоб побачити гру смислів, треба знати самі ці смисли. Ідеї і методика цілком самостійні й розроблені автором, складні теорії дискурсу стосуються їх дуже побіжно...

Загалом виникає таке враження, що деякі з методів, що з'явилися внаслідок лінгвістичного повороту, не цілком придатні для історичних студій. Вони вироблені не істориками, а лінгвістами і літературознавцями-теоретиками, і базуються на визнанні агностицизму. Можливо, я помиляюсь, але мені здається, що деякі нові власне історичні

методики виробляються і модифікуються саме зараз і в тому числі на Україні. Не виключено, це самовпевненість неофіта, проте у нас запозичені методичні розробки не так міцно пов'язані з теоріями, відштовхуванням традиційної історії і можливо, мають шанси на виживання та розвиток.

І остання ремарка. Звичайно, медієвістика не вичерпується історією, це також поле діяльності для філологів. Але філологів не стосується багато із того, про що тут йшлося, наприклад, обмеженість джерельної бази. Достатньо сказати, що існує величезна кількість необроблених книжкових збірок, богослужбової літератури, навіть не введений у словники лексичний матеріал з деяких найдавніших пам'яток (маються на увазі гімнографічні тексти). Тому на філологів чекає величезна кількість позитивістичної роботи. Можливо, саме тому лінгвісти майже не застосовують методи, що пов'язані з лінгвістичним поворотом.

¹ І це помічено навіть у теоретичних розробках. Olabari Ignasio, "New" New History: a Long Duree Structure // History and Theory. Vol.34. 1995. №1. P.2-29.

² Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. - К., 1998. - С.34.

³ Сорочан С.Б. Византия IV-X вв. Этюды рынка. Структура механизмов обмена. - Харків, 2001.

Наталя Яковенко
(Національний університет "Києво-Могилянська академія")

Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології

Методологічну та інституційну кризу нинішньої української історіографії вже обговорено настільки детально¹, що залишається констатувати одне з двох: або ті, хто вважає ситуацію кризовою, очорнюють дійсність, бо насправді наш цех бадьоро крокує „шляхом поступу”², або ті, хто, на думку перших, упав у кризу, не цілком розуміють, про що йдеться. Адже й справді, друкована продукція множитья, дисертації захищаються, і то в набагато більшій кількості, ніж досі, енциклопедії з новим баченням виростають, немов гриби після дощу, а число часописів збільшилося настільки, що всі й не перечитаєш. Належачи до тих перших, котрі, віддаючи належне згаданім ознакам перемін, все ж схильні твердити, що криза триває, спробую пояснити – в чому саме вбачаю її симптоми. Мова піде не про застарілий „нормативний канон” історії і не про зашкарублість наукових інституцій – про це вже багато сказано до мене. За тим і другим стоїть конкретний колега-історик, а як здається, досі ще ніхто не занурювався у його фахові проблеми, аби зрозуміти, чому він не раз пише тексти, ніби живцем позичені з експозиції музею української радянської науки. Отже, йтиметься про історика, про його понятійний апарат та академічну культуру історіописання

і про ті фахові нюанси, які нагально потребують дискусії, а тим часом не дискутуються.

Не так криза історіографії, як криза ідентичності історика

Запотребування історії, як би нам цього не хотілося, ніколи не буде політично нейтральним, тож історик, перефразовуючи давній вислів Лавіса, не здатен вивчати свій предмет із такою самою незворушністю, з якою займався би дієприслівниками. Соціальне замовлення – ця неунікненна тінь нашого фаху – створює специфічну ситуацію „подвійного ринку”³, де, з одного боку, діють стандарти академічної апробації, а з іншого – низка позаакадемічних чинників, які в сукупності призводять до появи історії, котру Пьер Бурдьє назвав „меморіальною та офіційною чи позаофіційною історією, що призначена для управління колективною пам’яттю”⁴. Під цим кутом зору однаково слухним буде як нагадування про класичну історіографію ХІХ – початку ХХ ст., котрій судилося стати плавильним тиглем модерних національних ідентичностей, так і про недавню, радянську історіографію, що являла собою радянський „проект пам’яті” на підставі класового підходу до історії – із супутнім намаганням нівелювати попередні, „національні” інтерпретації минулого народів СРСР⁵. Врешті-решт, теперішня радикальна зміна пріоритетів у тематиці історіописання теж, по суті, віддзеркалює новітній соціальний запит на „емансипацію індивіда”. Адже коли для наших попередників ще до середини ХХ ст. найважливішими були макросоціальні та економічні сюжети, що дозволяли показати, як функціонують суспільства в цілому та як вони „роблять історію”, то

сьогодні спостерігається переможний спалах інтесу до суб'єктивних чинників, до „історії знизу”, до поведінкових стратегій та персональних уявлень окремої людини чи невеликої групи людей, що прямого впливу на макросоціальні зрушення не мали, однак латентно, у життєвих позиціях конкретних членів суспільства, або резонували в унісон з цими зрушеннями, або опонували їм⁶.

Обговорення світоглядних та епістемологічних причин, які підштовхнули до змін у сучасному історіописанні, не є моїм завданням. Натомість важливо наголосити, що, на мою думку, ці зміни навряд чи прокладають прірву між традиційною „національною” історією, збудованою на переконанні в неперервності, цілості й тяглості минулого, та її теперішньою іпостассю - фрагментованою і дробленою „історією в уламках”. Адже те й друге відштовхується від „національного” матеріалу, лише в першому випадку йдеться про спільне минуле „усього народу”, а в другому – про його дроблення на множину персональних та групових епізодів, кожний із яких став сприйматися як важлива складова історії, себто, за влучним висловом Антуана Про, „національна історія поступилася місцем мозаїці приватних випадків пам'яті”⁷. Під цим кутом зору, зрештою, будь-який із впливових напрямів сьогодишньої західної історіографії можна вважати за так чи інакше модернізований варіант „національної” проекції минулого – від знаменитої італійської мікроісторії до відносно нової „історії пам'яті”, що була започаткована виданням упродовж 1984–1993 рр. у Франції семитомної публікації „Місця пам'яті” (*“Les lieux de mémoire”*) під загальною редакцією П'єра Нора⁸.

В Україні „історія в уламках” поки що не отримала переваги над „національною” історією традиційного зразка, хоча певні кроки в цьому напрямі дедалі більше увиразнюються. Крім окремих робіт, тут варто згадати як показове започаткування у 2002 р. альманаху „Соціум”⁹ (наскільки складно просувається така новація, добре видно з розбіжності між задекларованою у редакційному вступі до 1-го випуску обіцянкою представляти історію „у вимірі соціальних взаємин і соціальних ролей, акцентованого антропоцентризму” та однією зі статей цього-таки випуску, де вкотре натрапляємо на „самосвідомість нації”, „систему ціннісних орієнтацій українського народу”, „національну ментальність українців” і т.п.¹⁰).

Поява фрагментованої „національної” проєкції минулого, що вже не апелює до тяглості історичного процесу й не претендує на моделювання життєдіяльності та свідомості „усієї нації”, на сьогодні є швидше новаторською заявкою, ніж впливовою течією. Більшість же істориків продовжує сприймати минуле в канонах національного історіографічного проєкту зразка XIX – початку XX ст., причому ці канони додатково облуплюються ще й низкою шаблонів радянських („марксистсько-ленінських”) уявлень про неунікненну закономірність та про „рушійні сили” історичного процесу¹¹. Перемішування обох цих анахронізмів зі словництвом зарубіжної науки та закличками „викорінювати міфологію” й „оновлювати методологічний інструментарій” власне й створює, як здається, ситуацію кризи ідентичності історика, роздвоєного між давно засвоєним, звичним, і новим, але ще нечітко уявленим. За першим стоять патріотичні аспірації – доведення тяглості державницької традиції

та визвольних змагань українського народу; на користь другого промовляє привабливість новизни й перспектива вивільнення історії від оголеної інструментальної функції „наставниці життя”¹². Словом, ідеться про конфлікт між громадянським почуттям історика та сучасним академічним викликом, що підштовхує до деконструкції національного історичного наративу, дистанціюючись від біжучих політичних потреб¹³.

Зайве говорити, на чийй стороні симпатії патріотично налаштованої читацької публіки, котру радянська, а за нею й нещодавно впроваджена в масовий обіг традиційна історіографія привчили до виховної, „скріплюючої серця” історії – адже так легко й приємно вірити у щось цілісне, абсолютно достовірне, а до того ж розфасоване в зручну упаковку закономірностей. Один із таких читачів, обурений „постмодернізмом” Грицакових, моїх і покійного Підгаєцького працю, звинувачуючи нас у „маніпулюванні суспільною свідомістю” й розлого побиваючи цитатами з радянського „Філософського словника”, значущо завершує свої роздуми так: „На нашу думку, проблема здатності історії чогось навчити – це методична проблема: усе залежить від того, хто, кого, чого і як навчає та хто, що і як учить”¹⁴. Така думка була би слушною, але в дещо видозміненій редакції: ця проблема – не „методична”, а світоглядна, й полягає вона в тому, чи історик хоче „вчити” (і тоді справді все залежатиме від „хто” та „як”), чи він хоче досліджувати історію, не претендуючи на роль Піфії, що тлумачить її уроки.

Попри нелюбов масового споживача до цих других, попри нехіть офіційного академічного інтеблїшменту, який силою посадового обов’язку

формує замовлення на історіописання „від Піфії”, попри наївні звинувачення в замахові на „наші цінності”, певні ознаки вказують, що дилема таки почала виопуклюватися – у закликах до історіописання, звільненого від тиску ідеологій¹⁵, у протестах проти зближення історичної науки з публіцистикою¹⁶, у закидах щодо політичної тенденційності й етноцентризму¹⁷, у похвалах історико-антропологічному та соціокультурному підходам¹⁸, у проголошенні пріоритетності „історії знизу”¹⁹ та соціальної продуктивності історії повсякдення²⁰, в інтересі до „конфігурації життєвих стратегій”²¹ тощо. Відтак, пересічний історик, навіть коли він сам над цим не задумується, зазнає, немов лицар на роздоріжжі, пресингу двох агітацій. Одна закликає зберігати традиційну („національну”) професійну ідентичність, друга пропагує ідентичність модернізовану, або, послуговуючись словом-страшилкою її противників, „постмодерністську” (хоча насправді йдеться про поміркований релятивізм). Ситуація амбівалентності виглядає обнадійливо, бо ж, погодьмося, дивно їздити на волах, коли є літаки. З іншого боку, двозначна позиція породжує двозначні тексти, в яких химерно суміщаються обидві професійні ідентичності, і найвиразніше це можна помітити на речі найбільш очевидній – понятійному апараті історика.

Дещо про поняття і про те, що за ними стоїть

Мова піде не про операційну термінологію медієвіста й ранньомодерника типу „смерд”, „зем’янин”, „подимне” і т.д. – тут ні додати, ні відняти, а про так звані „зв’язкові поняття” (colligatory concepts), за допомогою яких певні абстракції

оброستاють генералізуючими смислами. Що ми розуміємо під „державою”? Кого обіймає слово „стан”? Який зміст вкладаємо у поняття „народ”? Коли „суспільство” (Gesellschaft) приходить на зміну „спільноті” (Gemeinschaft)? І т.д., і т.п.

Взявши навмання декілька впливових періодичних видань, погляньмо, як парадоксально може вискакувати з-під пера автора, що цілком свідомо прямує шляхами модерного історіописання, традиційне словництво доби, яка ще „не задумувалася” над головним болем історика ХХ ст. – адекватністю понять реаліям часу, до якого вони прикладаються. Так, у блискучій статті Володимира Рички „Витоки державності на Русі очима русі”, де тонко аналізується християнсько-символічне підґрунтя уявлень старокиївських книжників про народження руської державності, натрапляємо – достоту немов на бур’ян у квітнику – на „зовнішньополітичну діяльність” ранніх слов’ян, на „міжнародну арену” та на „суспільнополітичну практику середньовічної Русі”²². У мене особисто немає сумніву, що автор сам усміхнеться, читаючи ці рядки, бо про яку „зовнішньополітичну діяльність” протоетнічної спільноти може йти мова? і що за така „міжнародна арена”, коли ще й „народів” немає? і про яке „суспільнополітичне” можна говорити, коли між спільнотою, що населяла Русь, та „суспільством” як таким пролягає багатостолітня відстань? Але *verba volant* [слова вилетіли]: необачно сказане залишається сказаним.

Інший приклад, уже з ближчої історії. У проникливій статті Ігоря Скочиляса, де авторські спостереження над різницею в типах православного й латинського душпастирства та релігійної

ментальності значно перекривають дещо аморфний заголовок („Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596-1720 роки”), спотикаємося об дивну характеристику ХУІ ст. – як нібито сповненого для русинів „принадних спокус процвітаючої західної цивілізації”²³. Вже не кажучи про сумнів, чи русини ХУІ ст. могли оцінювати те, чого не знали, в категоріях „процвітання”, залишається нагадати, що „західну цивілізацію” вигадало Просвітництво на двісті років пізніше. Немає жодного сумніву, що автор це знає, але *verba volant*...

Ще один приклад, на цей раз із давно й продуктивно досліджуваної Раїсою Шиян історії торгівлі. У статті „Купці-шотландці в містах Руського воєводства у ХУІ-ХУІІ століттях”, побудованій, як і всі роботи Шиян, на ретельній, буквально по крихтах, реконструкції персоналій, авторка виводить своїх героїв, достоту немов громадян ЄС, на „західноєвропейський ринок”, де функціонує „система європейських торговельних зв’язків”²⁴. Авторка, відомий ранньомодерник, краще за будь-кого знає, наскільки обережно треба поводитися з поняттям „Західна Європа” стосовно ХУІ ст. і наскільки пручаються персоналізовані зв’язки від спроб укласти їх у „систему”, але *verba volant*...

Вибірково наведені понятійні анахронізми, підкреслю, механічно вилетіли з-під пера людей, чий поворот у бік модернізованої історії є усвідомленим, засвідченим у низці праць вибором. Чого ж тоді чекати від текстів, автори яких або коливаються „між там і тут”, або взагалі не здогадуються, що існує дисципліна понять? І публікуються у виданнях, де функція наукового редактора

тотожна посмішці чеширського kota – посмішка (прізвище на обкладинці) є, а kota немає.

Не вдаючись у мандри по наукових вісниках периферійних педінститутів, що нині стали університетами, по виданнях матеріалів безконечних „науково-практичних” конференцій та по шокуючих опусах у жанрі „відомчих історій”, бо це потягло би за собою укладання грубезного словника анахронізмів, запрошуюю переглянути одну-єдину збірку статей – перший випуск солідного тому (463 с.) Інституту історії України *„Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть”*, що побачив світ у 2000 році. У вступному слові Валерія Смолія нам обіцяно нетрадиційні підходи до розв’язання наукових проблем і подаються запевнення, що „нове академічне видання стане гідним внеском у науковий доробок медієвістики нового століття”²⁵. Примруживши око на „медієвістику” щодо соціальної та політичної історії XVII-XVIII ст., мусимо визнати, що загалом обіцянку виконано: у збірнику є низка новаторських праць нетрадиційної тематики, ба, навіть стилістики, позначеної характерною для новітнього історіописання іронічною розкутістю. Разом з тим від статті до статті натрапляємо на рудименти понятійного словника, живцем перенесеного з радянської історіографії. Маю на увазі не парадигматичні канони (тяглість, прогрес, детермінованість і т.д.) – це справа світоглядного вибору, а суто „ужиткові” поняття, що стосуються нашого ремесла, відтак – зобов’язують до коректності.

Розгляну для прикладу два з таких – дотичні „держави” й „феодалізму”. Стосовно першого, то зі статей збірника не без подиву дізнаємося, що

Церква в Київській Русі „утримувалася переважно за рахунок держави”²⁶, а у Великому князівстві Литовському ХУІ ст. існували „державна адміністрація” й „державна служба”, проводилися „державні реформи”, ба – навіть був поземельний „державний фонд” і складався „державний бюджет”²⁷. Розводячи руками, залишається нагадати, що тенденція ототожнювати середньовічні та ранньомодерні політичні утворення з новітніми державами, властива науці ХІХ – початку ХХ ст. й законсервована в радянській історіографії, давно подолана і в соціології, і в прикладних історичних студіях. Нині аксіомою є те, що патримонія не тотожна монархії, станова монархія не тотожна абсолютній монархії, і лише в процесі утвердження останньої бюрократичний апарат правителя, розростаючись, поволі виходить з-під контролю станів, перетворюючись на „річ-для-себе” – ту абстракцію, котру люди новітнього часу стали сприймати як державу. Це означає, що лише в абсолютних монархіях починають обростати змістом поняття „державна адміністрація”, „державне військо”, „державний поземельний фонд”, „державний бюджет” і т.д. У патримоніальній же Київській Русі чи в монархічному, пізніше станово-монархічному Великому князівстві Литовському це все – поки що князеве: й адміністрація, і скарбниця, і військо, і вільний поземельний фонд, і все решта. Більше того, держава – це він сам, бо „державна” – це ще не територія, а влада, переадресована йому Богом. І так від Королівства франків аж до, умовно кажучи, Великої Французької революції, яка вперше проголосила короля звичайним „громадянином Бурбоном”, а решту громадян вивела на кін історії як державно-політичну

спільноту з власною, окремою від династичного простору влади, суверенністю.

Не менше клопотів із „феодалізмом”. У статтях збірника, про який іде мова, „феодалам” щедро подовжено вік на добрих кілька століть після їхнього вимирання. Тут натрапляємо на „духовних феодалів” кінця ХУІ ст., „феодалів Речі Посполитої” ХУІІ ст., ба - навіть на „феодальних власників” у Гетьманаті ХУІІІ ст. Усі вони, як і годиться феодалам, збирають упродовж ХУІІ-ХУІІІ ст. із трудящих „феодальну ренту” й примушують їх виконувати „феодальні повинності”, наражаючись на „антифеодальну боротьбу”, а дехто навіть примудрився створити „феодальні фільварки”²⁸. Один із авторів так захопився, що приписав характеристику „антифеодальної боротьби” В’ячеславу Липинському²⁹ - вочевидь його із кимось сплутавши, бо ж той радянського університету не кінчав і про те, що кожного землевласника, який жив до імператорського маніфесту 1861 р., слід обзивати феодалом, ще не знав.

Тут не місце дебатувати про те, коли пішов у небуття феодалізм, і про те, чи він взагалі сягнув наших далеких околиць: на це є неозора наукова література. Натомість специфічне використання понять, із цим феноменом нібито пов’язаних, безпомилково вказує, що автори досі не завдали собі клопоту заглянути бодай до класичної праці Марка Блока 1939-1940 р., де блискуче показано суть феодалізму як сітки персональних взаємних зобов’язань - покровительства/вірності, котру історик називав „мережею зв’язків залежності, що виткала свої ниті від верхніх щаблів людського суспільства до нижніх”³⁰, створивши власну економіку, колективну пам’ять, право, мистецьку

культуру та релігійну ментальність. Блок уважав, що феодальний лад як такий вичерпав себе у середині XIII ст., замінившись „сенйоральним режимом”³¹. Пізніші історики „подовжили життя” феодалізму до XIV–XV ст., хоча й фіксуючи його „кризу” під впливом урбанізації, ослаблення ленних зв’язків, формування станових суспільств тощо. Цю перехідну, розтягнуту аж до кінця ранньомодерної доби, смугу іноді називають „незаконнонародженим феодалізмом” (“bastard feudalism”)³²; починаючи з 1980-х дедалі інтенсивніше розвиваються студії над клієнтаризмом – структурою м’якших персональних пов’язань, що в ранньомодерні часи прийшли на зміну „феодальному контракту” Середньовіччя³³.

На відміну від сказаного, Марксове тлумачення розглядало притаманну феодальному устрою мережу міжособистісних зв’язків та породжену нею систему права, ідеології й культури як вторинні фактори („надбудову”), натомість дефінітивного значення було надано економічним основам життя – так званому „способові виробництва” („базису”), що проявляє себе у матеріальному виробництві й обумовлює закономірний рух історії через усі суспільно-економічні формації, у тому числі феодальну, до безкласового „царства свободи”³⁴. З плином часу Марксова теорія суспільства, за висловом одного з сучасних дослідників, „змінилася до невпізнання, аж до того, щоб стати засобом індоктринації та дисциплінування членів партії і громадян комуністичних держав”³⁵. Через цю метаморфозу пройшов і марксизм лєнінсько-сталінського зразка, спрощений у своєму пояснювальному концепті до схеми, згідно з якою за кожним феноменом історії стоїть його „класова

сутність”, тому класову боротьбу належить розглядати як головну рушійну силу історії, що автоматично детермінує всі сфери життя – політику, економіку, ідеологію, культуру³⁶.

Звідси бере початок відома з радянських словників абракадабра у визначенні феодалізму, де матеріально-економічні акценти пересипано наголосом на класовому антагонізмі. Такий феодалізм нібито існував „майже в усіх країнах”; його основою була „власність феодалів на засоби виробництва ... й неповна власність на виробника”, а економічні взаємини реалізувалися у феодальній ренті – „продукті додаткової праці, що його брали феодали з безпосередніх виробників (кріпаків)”. Після того, як „у надрах феодалізму зароджувався капіталістичний лад, феодальні виробничі відносини вступали в конфлікт з продуктивними силами”, і тоді на зміну феодалізму приходив капіталізм³⁷. Зцементовані класовим антагонізмом парні опозиції („феодал – кріпак” та „феодалізм – антифеодальна боротьба”) настільки міцно оселилися в радянській історіографії, що дослідник сприймав їх як метеорологічну даність, над якою не задумуються: володіє землею – отже, феодал; виконує на чийсь користь повинності – отже, кріпак; є феодалізм – отже, всякий соціальний протест є „антифеодальною боротьбою”. І так до прищестя капіталізму, після чого „феодалів” належало вже називати „буржуазією та поміщиками”, їхніх колишніх „кріпаків” – робітниками й селянами, а соціальні конфлікти – боротьбою пролетаріату.

Цьому словникові радянської доби ми всі, хоч не-хоч, мусили сплатити данину. Нині доба упокоїлася, але її мова (та й спосіб осмислення минулого) вижили. Тож у невмирущості „феодалів”

винен не марксизм, бо не блискуче освіченому Марксові належать ці нісенітниці. Їхнє джерело ближче й простіше – радянська „єдино вірна методологія”. Однак у редакційному вступі до збірки статей, про які йде мова, нас запевняли, що „останнє десятиліття засвідчило: українська історична наука рішуче вступила на шлях інтегрування у русло загальноєвропейської історіографії”³⁸. Марксизм (а точніше, неомарксизм) там справді присутній, а от щодо „єдино вірної” – та не простежується.

Чи все гаразд з академічною культурою історіописання?

У ті далекі (й багатьом із нас ще пам’ятні) часи, коли монографія на підставі кандидатської дисертації не мала виступати за 10, а на підставі докторської – за 20 аркушів, гріх було вимагати від книжок такого марнотратства, як покажчики. Нині ця квота тихо вмерла, однак з її попелу надто несміливо реанімується чемна звичка супроводжувати книжку покажчиками, що була притаманна дорадянській науці (й ніколи не зникала з неорадянської). За найвиразніший приклад тут може послужити перекладне видання „Потрійного Львова”³⁹ Бартоломея Зиморовича – хроніки, що тягнеться від „трьох синів Ноевих” до 1633 року. Покажчиків немає жодних, тож достоту легше відразу вивчити хроніку напам’ять, ніж раз за разом шукати на 223 сторінках тексту потрібну особу, інституцію чи топонімічну згадку. Ще один досадний приклад такої „зашифрованої книжки” – надзвичайно сумлінна, без перебільшення унікальна з фактографічного боку праця Андрія Заяця про урбанізацію Волині ХУІ – першої

половини ХУІІ ст.⁴⁰ Щоправда, автор додав наприкінці перелік міських поселень, але ж, поперше, нас можуть цікавити не тільки міста, а по-друге – аби знайти, хто їх заснував, хто ними володів та хто там “війтував-бурмистрував”, таки доведеться переглядати рядок за рядком усе підряд. Те саме – в новаторській монографії Тетяни Яковлевої, що її рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії, а видано престижним видавництвом „Основи”⁴¹. Книжка має 643 сторінки – шукай, читачу...

Покажчик – це синдром поваги до читача. А як справи з повагою до праць попередників? Маю на увазі не дискусію, котра й досі подеколи сприймається як замах на життя, майно та честь, а набагато прозаїчніші речі, а саме: а) першу заповідь із декалога вченого, що вимагає взяти до уваги все, написане на таку-то тему до мене; б) орієнтацію в „генеалогії ідей”, себто вміння відрізнити концепцію-першотвір від її тиражування інтерпретаторами, публіцистами, популяризаторами, аматорами тощо.

За радянських часів ця абетка фаху була зі зрозумілих причин непотрібною – бо для чого знати, що там писали й пишуть „методологічно чужі”, і про що мудрувати, коли все класифіковано в двотомнику з історії історіографії. Упродовж останнього десятиліття, поза сумнівом, ситуація стала мінятися, і можна було б перерахувати довгу низку праць, які цілком відповідають згаданим фаховим стандартам. Але низка низкою, а масив – масивом, і поки дотримання „абеткових” вимог не стане *conditio sine qua non* для кожної праці, що претендує на статус наукової, навряд чи є

підстави говорити про „інтегрування у русло загальноєвропейської історіографії”.

Як виглядає на практиці порушення згаданих вимог? Наведу кілька прикладів, і то не з аспірантської проби пера, а з цілком солідних робіт, чия дослідницька вартість безсумнівна. Спершу про пункт „а” – порушення „декалогу вченого”. Ось перед нами – неймовірно трудомістка, копітка, забезпечена вичерпним довідковим апаратом праця Михайла Довбищенка, де публікується (в абсолютній більшості вперше!) понад 100 актів з історії першого півстоліття церковної унії на Волині й Київщині⁴². Публікації самих актів передують ґрунтовна (с. 13–92) передмова з упевненою і самостійною авторською позицією та вельми слухними спостереженнями. Однак у цій діжці меду не обійшлося без ложки дьогтю, причому саме „абеткового” профілю. Йдеться про ігнорування сучасної польської літератури предмету, хоча та нараховує десятки робіт. В історіографічному огляді згадано чотири праці XIX – початку XX ст., причому лише одна з них (Едварда Ліковського, 1907 р.) є бодай і застарілою, але „профільною”. Натомість з-поміж праць, написаних в останні десятиліття і позначених виразними концептуальними новаціями, які належало принаймні прокоментувати, „пощастило” бути згаданими лише трьом. Утім, і щаслива трійка, схоже, потрапила сюди випадково, бо жоден (!) зі згаданих авторів не спеціалізується як дослідник ні на історії Церкви, ні на соціо-релігійній проблематиці.

Пункт другий нашої „абетки” (уміння відрізнити концепцію-першотвір від її „шлейфу”) теж залишає бажати кращого, хоча власне ця прикмета є тією ознакою, що безпомилково показує – де

наукова робота, а де студентський реферат. Адже не інакше, як курйоз, спричинений незадовільною орієнтацією в „генеалогії ідей”, виглядають такі компрометуючі солідну працю речі, як, скажімо, розважання над поглядами такого собі винахідника українофобства - „знаного історика Ф. Равіта-Гавронського”⁴³ [підкреслено мною. - Н.Я.]. Нагадаю, що Францишек Равіта-Гавронський (1846-1930), агроном, літератор і етнограф, був усього лиш аматором історії, тож, за оцінкою сучасних польських учених, „наукова вартість його праць дуже обмежена як через брак методики, так і через крайній консерватизм і націоналізм”⁴⁴. Що ж до „українофобства” Равіти, то, за спостереженням історика ідей Стефана Величенка, воно було відлунням романтичного месіанізму, започаткованого в польській історіографії ще в 1840-1850-х рр. працями консерваторів-слов’янофілів, опозиційних до попередньої, ліберально-республіканської течії, яку уособлював Йоахім Лелевель⁸⁶.

Ще більші курйози несе за собою спроба екскурсів у світоглядні сюжети чи в царину інтелектуальної історії без, наважуся жорстко ствердити, достатньої підготовки. Так, із найновішої „*Історії української культури*” можемо дізнатися, що обопільна клятва вірності, яку давали молоді під час вінчання, є елементом українського „національного побуту” ХУІІ-ХУІІІ ст., яким нібито було „просякнута всі форми обрядового здійснення Святих Таїнств”⁴⁶. Насправді цей „елемент національного побуту” був затверджений як обов’язкова норма ще ІV Латеранським собором 1215 р. й відтоді набув розповсюдження як у східній, так і в західній Церквах.

З цієї-таки історії дізнаємося, що педагогічні

поради другої половини ХУІІ ст. “Гражданство обычаев детских” уклав Єпифаній Славинецький (посилання на одну працю)88; кількома сторінками далі написано, що це – перша в Україні перекладна пам’ятка європейської педагогічної думки, і що переклав її той-таки Славинецький (посилання на іншу працю)89. У другому випадку вгадано (інакше це важко кваліфікувати) – справді йдеться про переклад, причому з дослівним відтворенням назви, знаменитої праці Еразма Роттердамського “*Civilitas morum puerorum*”. Щоправда, коли вважати Візантію теж Європою, то це – не „перший в Україні” переклад, бо доти їх було аж два – переклад так званого „Тестаменту Василя Македонянина” в острозькому виданні 1607 р. „*Лікарство на оспалий умисл чоловічий*” та переклад відповідних витягів із проповідей Йоана Златоуста у львівському виданні 1609 р. „*О воспитанії чад*”. Таке „унаочнене” переміщення інтересу від візантійської до латинської педагогічної думки могло би дати поживу для вельми продуктивних міркувань, якби на заваді не стала глухота до „генеалогії ідей”.

Приклади порушень „абетки фаху” можна продовжувати й далі – від невинних, що породжуються недбалістю чи слабкою фаховою підготовкою, до заледве не кримінальних (маю на увазі обурливі випадки плагіату). Але де ж світло в кінці тунелю? Мені здається, що шляхів до нього два і що вони тісно переплітаються. Йдеться, з одного боку, про потребу публічного обговорення наших фахових клопотів, а з другого – про інституційне забезпечення того, аби це обговорення стало звичним супроводом наукового життя, а не темою одноразової „науково-практичної” конференції.

Про що і де дискутувати

Мова піде не про дискусію конкретного рецензента з конкретною книжкою: цей забутий у радянській науці жанр нині стає на ноги дедалі впевненіше. Натомість досі не започатковано системної ревізії „шляхових вказівників”, якими простує наша історіографія ранньомодерної історії. Йдеться не про те, аби всі враз уподібнилися бравому Хлодвігу, який спалив те, чому поклонявся, й поклонився тому, що спалював. Але зіставити свої погляди та ясно й артикульовано усвідомити, хто з чим солідаризується, а з чим ні, – це та фаза методологічного „дозрівання” нашого цеху, якої не уникнути. За радянських часів у цьому не було потреби – за нас і без нас все вирішувала „єдино вірна методологія”. Нині ми, непідготовлені й розгублені, опинилися перед викликом методологічного плюралізму (або, за висловом Пауля Фейєрабенда, „епістемологічного анархізму”), коли „можна все” – але за умови дотримання фахових стандартів. Тож прийшов найвищий час, по-перше, „укласти конвенцію” про перелік стандартів, порушення яких загрожує вигнанням за межі цеху, а по-друге – про перелік питань методологічного характеру, де наші погляди не збігаються. З першим менше складнощів – згадані стандарти всі загалом знають, хоча й не завжди виконують. Друге тягне за собою більше клопотів, і власне тут не обійтися без тривалого й публічного обговорення.

Візьму для прикладу таку схоластичну річ, як періодизаційні рамки: коли скінчилося українське Середньовіччя та відколи можна говорити про початок Нового (чи ранньомодерного) часу? Умовність всякої періодизації очевидна, але в ній є свої резони, що надають дослідженню методологічної

стрункості. Погодьмося, інша річ – називати українське ХУІІ століття „пізнім Середньовіччям”, себто розглядати його через окуляр середньовічних соціальних та культурних практик, а інша – визнати те саме століття „ранньомодерним”, отже – вписати його в низку соціальних та світоглядних мутацій Нового часу – конфесіоналізацію, „військову революцію”, „друкарську революцію”, зміну типу освітніх комунікацій, оформлення нових владних доктрин, появу перших „національних” держав і т.д. Допускаю, що в прибічників обох періодизаційних версій можуть бути свої зони, бо ж, зрештою, історики багатьох країн датують рубіж поміж „власним” Середньовіччям та Новим часом по-різному, але наскільки мені відомо, запропонована свого часу „українська” пропозиція Івана Лисяка-Рудницького пізніше не дискутувалася: йдеться про виділення „ранньомодерного” періоду між 1569 р. (Люблінська унія) та 1780-90-ми рр. (занепад Гетьманату й зникнення Речі Посполитої)⁴⁹.

Ще один приклад. Як відомо, давніші пояснювальні схеми історичних перемін, що спиралися на постулат детермінованості (марксизм/неомарксизм та його нащадок/опонент функціоналізм), сьогодні отримали конкурента в постаті постмодернізму. Під останнім маю на увазі не ту кумедну страшилку, котрою лякають читача, оповідаючи, ніби думку про неможливість пізнати історію „як вона була насправді” („*wie es eigentlich*” Леопольда фон Ранке) нашіптують чесним людям постмодерністи⁵⁰. Адже насправді цю річ ще наприкінці ХІХ ст. на філософському рівні обґрунтували неокантіанці, 1893 р. її озвучив в історико-теоретичному плані Бенедетто Кроче, а впродовж

1930-х методологічно „кодіфікував” Робін Колінгвуд, тож сьогодні це може викликати обурення хіба що в доморощених філософів історії, чия компетентність не сягає глибше радянських підручників історичного матеріалізму. Йдеться про постмодернізм як новітню загальнокультурну течію, котра поставила під радикальний сумнів культурний набуток попередників (з такого акту заперечення, як відомо, розпочиналися всі дотеперішні загальнокультурні злами - ренесансний, бароковий, просвітницький, романтичний, модерністський). У випадку, сучасниками якого нам судилося стати, основне вістря заперечень спрямоване на все, що претендує на універсальність - універсальні рецепти пізнання, універсальне розуміння істини, узвичаєні естетичні критерії оцінки художньої творчості і т.д., більше того, постмодерністська критика деконструє саме поняття авторитетної канонічності, витіснене інтерпретаційним плюралізмом⁵¹. Стосовно історичної науки, то в „чистому вигляді” (коли про такий взагалі можна говорити, беручи до уваги розмаїття проявів постмодернізму) постмодерністська критика присутня хіба що в працях філософів історії та історіографів. Останні вбачають в історіографічному дискурсі не „реконструкцію минулого”, а його „конструювання” - продукт певної „мовно-культурної реальності”, якій підлягає історик і яка проявляється у прихованих лінгвістичних структурах людського мислення, в ідеологічних уподобаннях автора, у його підпорядкованості культурним умовностям свого часу, тискові стандартизації тощо⁵². На противагу цим крайностям, у прикладних історичних дослідженнях продовжує панувати „поміrkований релятивізм” (щоправда,

відповідаючи на виклик постмодерністської критики, яка показала слабкі місця історіописання, й боронячи свого права „реконструювати” минулу реальність, історики, з одного боку, мусли „вдосконалити зброю”, себто методики аналізу джерел, а з другого – визнати, що історія – це передусім інтерпретація, котра допускає багато відповідей на одне й те саме питання). Утім, нехіль до постмодерністських крайнощів не дивує: адже солідаризувавшись із гаслом про абсолютну неспроможність подолати розрив між історією-реальністю та оповіддю про неї, ми мали би відмовитись від свого фаху.

Стосовно ж універсальних пояснювальних схем „руху історії”, то постмодерністська критика впала на більш сприятливий ґрунт, підготовлений розвитком попередньої, модерної науки першої половини – середини ХХ ст. Згідно зі згаданими схемами, нагадаю, переміни в історії розглядаються як всезагальні й наперед обумовлені або економічними факторами (марксизм), або структурою взаємопов’язаних соціальних практик та інститутів, де кожний елемент виконує призначену йому функцію, забезпечуючи життєдіяльність суспільства в цілому (функціоналізм). Обидва детерміністські пояснення, що відштовхуються від погляду на суспільство як цілісну одиницю з певними „потребами” та „цілями”, постмодерністська критика заперечила шляхом так званого „відкриття індивіда”. Адже справжнім „агентом” історії є не деперсоналізоване суспільство, а конкретна людина, що керується власними стратегіями поведінки для досягнення своїх потреб та цілей. Відтак, на перший план виступає взаємодія одиничного досвіду з притаманними певному суспільству нормами, себто конкретні феномени, що

піддаються більш-менш точному описові, - вчинки, форми поведінки, декларації світовідчуття, соціальні практики тощо. Фрагментованість, множинність і мінливість суспільства, яка стає очевидною при такому аналізі, перетворює його на рухливу й відкриту систему, де зміни, за висловом одного з лідерів мікроісторії Джованні Леві, „відбуваються через нескінченність стратегій вибору, які діють усередині незбігів суперечливих нормативних систем”⁵³.

Як і у випадку з періодизацією, допускаю, що свої резони знайдуться як у прибічників детермінованої історії, так і в їхніх противників. Йдеться, проте, аби вони були ясно усвідомлені й озвучені, узгоджуючись із відповідною інтерпретацією минулого. Скажімо, коли історик ХУ-ІІ ст., нанизуючи висмикнуті з контексту ламентатії про утиски „руської віри”, не оголосить, що вбачає у ній функцію, яка забезпечувала існування суспільства, дискусія з ним втрачає сенс. Адже на контрдоказ можна навести не менше цитат, де віра ховається за лаштунки, а пріоритет отримують родинні й фахові солідарності, регіональний патріотизм, клієнтарна лояльність, амбівалентна персональна позиція і т.п. Себто, дискусія стане продуктивною лише за умови маніфестації методологічного *credo*, бо тоді ми будемо сперечатися не про те, у кого цитати „правдивіші” (чого не можна верифікувати), а про те, чи, за висловом Наталі Земон Девіс, „суб’єкт наших історичних досліджень – це всього лиш бранець певної провідної ідеологічної структури”⁵⁴, чи, навпаки, - активна дійова особа, що керується власними поглядами та уявленнями.

Приклади сюжетів, де можуть, і то доволі гостро, зіткнутися погляди прибічників історії як „науки про людину”, себто непередбачувану сукупність персональних та групових інтенцій, з історією як „наукою про суспільство” з нібито властивими цьому суспільству надперсональними закономірностями розвитку, можна продовжувати либонь до безкінечності. Численність робіт, авторів яких плутаються поміж цих трьох сосон, ясно показує, що такі дискусії давно пора розпочати, але не менш ясно й те, що продуктивними вони можуть бути лише у спеціалізованій аудиторії, котра добре обізнана якщо не з конкретним доказовим матеріалом, то принаймні з гострими кутами обговорюваної проблеми.

На сьогодні єдиним місцем для регулярних дискусій такого роду є захист дисертацій на вчених радах. Мабуть, зайве нагадувати, наскільки умовною буває така дискусія, де проблему знають лише дисертант та його опоненти/рецензенти, де члени ради на дисертації не розуміються, а тому просто нудяться, де голова ради поспішає укластися в написаний регламент, а в залі засідань сидять лише приятелі дисертанта, чекаючи на успішний фінал. Але чи й може бути інакше за існуючого ВАКівського поділу на відому скам'янілу трійцю - „історія України”, „всесвітня історія”, „історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”? І про яку фахову дискусію можна вести мову, коли під спеціальність „історія України” однаково підпадає як робота про чернечий ідеал XIII ст., так і аналіз опозиційної преси кінця 1980-х? Як слушно зауважив Ярослав Ісаєвич, згаданий перелік аж ніяк не відповідає специфіці історичних знань, бо „дослідники переважно

спеціалізуються не на історії своєї держави від палеоліту до наших днів..., а на певному колі питань”⁵⁵. Цілком солідаризуючись із цією думкою, дозволю собі продовжити її у перерахуванні таких проблемних напрямів, як, скажімо, політична, соціальна, військова, інтелектуальна чи соціо-релігійна історія, як урбаністичні, освітні, гендерні чи національні студії, як історія повсякдення, історія ідей і т.д., і т.п. Адже цілком очевидно, що залучена до захисту дисертації група дослідників соціо-релігійної проблематики (байдуже, на українському матеріалі чи ні) буде набагато чуйніше реагувати на понятійний апарат та методологічне оснащення умовно згаданої роботи про чернечий ідеал XIII ст., ніж колеги, що спеціалізуються на політичній історії кінця XX ст. Власне така проблема суголосність пари „дисертант – рада”, на мою думку, й може створити умови для регулярних дискусій, у ході яких висуватимуться жорсткіші вимоги до професійних технік, стандартів та методологічної дисципліни.

Але тут ми ступаємо на поле інвектив у бік зашкарублених наукових інституцій та „системних недуг” організаційного характеру, чого автор обіцяв не торкатися. Цим разом не торкатися.

¹ Див., зокрема, останній у часі аналіз обох аспектів з відповідним оглядом точок зору у текстах *Я. Ісаєвича, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова і В. Яремчука*, що увійшли до першого розділу колективної монографії "Українська історіографія на

зламів ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми" (Львів, 2004. - С. 7-94).

² Це не іронія, а цитата: Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. - 1999, № 3.

³ Обговорення цієї проблеми на французькому прикладі див.: Про А. Дванадцять уроков по истории. - Москва, 2000. - С. 50-55 (працю Антуана Про [Antoine Prost] перекладено за її першим виданням 1996 р.).

⁴ Йдеться про статтю 1995 р., опубліковану в "Actes de la recherche en sciences sociales" (1995, № 106-107). Цит. за працею Про, с. 52.

⁵ Розгляд під цим кутом зору радянського метанаративу на прикладі України (з констатацією його протиріч та, в підсумку, невдачі) див.: Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху // Ab imperio. - Казань, 2004. - № 2. - С. 77-124.

⁶ Пор., серед іншого, збірник статей 1991 р. "New Perspectives of Historical Writing", нині виданий в українському перекладі: Нові перспективи історіописання / За редакцією Пітера Берка. - К.: "Ніка-Центр", 2004. Також див.: Кром М.М. Историческая антропология. - С.-Петербург, 2000. - С. 45-57.

⁷ Про А. Дванадцять уроков по истории... - С. 316.

⁸ Дискусії над перспективами й вразливими місцями "історії пам'яті", зокрема, присвячено спеціальний випуск часопису "Ab imperio" (Казань, 2004. - № 1).

⁹ Соціум. Альманах соціальної історії. - К.: Інститут історії України, 2002. - Вип. 1; 2003. - Вип. 2-3.

¹⁰ Там само. - Вип. 1. - С. 9 і с. 233-241.

¹¹ Пор. мою спробу аналізу таких рецидивів у рецензії на працю В.А. Смолія та В.С. Степанкова "Українська національна революція ХУІІ ст. (1648-1676 рр.)": У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. - К., 2000. - Вип. 3. - С. 58-78.

12 Про природу й мутації "наставницької функції" історії див.: *Яковенко Н.* Одна Клію, дві історії // "Критика". - 2002, ч. 12 (62). - С. 12-14.

13 Ширше про це: *Кравченко В.* Бой с тенью. Советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // *Ab imperio*. - Казань, 2004. - № 2. - С. 329-368.

14 *Терно С.* Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди? // *Історія в школах України*. - 2003, № 1-2.

15 *Верстюк В.Ф.* Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // *Наук. праці історичного ф-ту Запорізького державного ун-ту*. - Запоріжжя, 2000. - Вип. XI. - С. 16-17.

16 Див., серед іншого, редакційний вступ Леоніда Зашкільняка до колективної монографії: *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть...* - С. 3-6.

17 *Стельмах С.* Інтернаціональні впливи - національні традиції: національні історичні культури та історіографії Європи // *Історія та історіографія в Європі*. - К., 2003. - № 1-2. - С. 9, 11-12.

18 *Струкевич О.* Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // *Україна в Центрально-Східній Європі*. - К., 2003. - Вип. 3. - С. 265-268.

19 *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХУІІ-ХУІІІ століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2 - Львів, 2004. - С. ХХІУ.

20 *Сокирко О.* "Одягати і наглядати" (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця ХУІІ - початку ХУІІІ ст.) // *Соціум*. Вип. 1. - С. 174.

21 *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант до мікроісторичного прочитання // *Соціум*. Вип. 3. - С. 65.

22 *Ruthenica*. - К., 2003. - Т. 2. - С. 93, 95, 99.

23 *Записки НТШ*. - Львів, 1999. - Т. ССХХХУІІІ. - С. 48.

24 *Вісник Львівського університету. Серія історична*. - Львів, 1998. - Вип. 33. - С. 52-53.

-
- 25 Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 1. - С. 5.
- 26 Там само. - С. 159 (стаття Н. Головатої).
- 27 Там само. - С. 78, 79, 85, 121, 122, 123, 145, 163 (статті різних авторів).
- 28 Там само. - С. 85, 87, 88, 91, 92, 159, 211 та ін. (статті різних авторів).
- 29 Там само. - С. 273 (стаття Валерія Степанкова).
- 30 Цит. за українським перекладом: Блок М. Феодальне суспільство / Переклад з французької В. Шовкуна. - К., 2002. - С. 293.
- 31 Блок М. Феодальне суспільство... - С. 454.
- 32 Пор. на англійському матеріалі: Hicks M. Bastard Feudalism. - London and New York, 1995.
- 33 Див. посмертно видану працю Антоні Мончака з величезною підбіркою історіографії клієнтаризму: Maczak A. Nięrowna przyjazn. Układy klientalne w perspektywie historycznej. - Wrocław, 2003.
- 34 Глибокий аналіз Марксового методологічного принципу тотальності в поясненні сусайльних змін див.: Штамен Т. Маркс (1818-1883) // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. Переклад з нім. - К., 2002. - С. 394-420 (зокрема, с. 409-418).
- 35 Fetscher I. Karl Marx und der Marxismus. - München, 1985. - S. 9 (цит. за: Класики політичної думки... - С. 419).
- 36 *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. - Львів, 1999. - С. 152-157. Див. також: Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. Переклад з польської Д. Андрухів. - К., 1999. - С. 242-354.
- 37 Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. - К., 1973. - С. 539.
- 38 Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 1. - С. 4-5.
- 39 *Зіморович Б.* Потрійний Львів: Leopolis triplex / Переклад з латинської мови Н. Царьової, науковий коментар І. Мицька. - Львів, 2002.

40 *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в ХУІ - першій половині ХУІІ століття. - Львів, 2003.

41 *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської Ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). - К., 2003.

42 Архів Української Церкви. Т. 3, вип 1: Документи до історії унії на Волині й Київщині кінця ХУІ - першої половини ХУІІ ст. / Упорядник М.В. Довбищенко. - К., 2001.

43 *Степанков В.* 1648 рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 3. - С. 376-377.

44 *Madzik M.* Wojny kozackie w polskiej historiografii przelomu XIX i XX w. // Козацькі війни ХУІІ століття в історичній свідомості польського та українського народів. - Львів-Люблін, 1996. - С. 218-220.

45 *Velychenko S.* National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. - Edmonton, 1992. - P. 32-34, 59-60.

46 [Колодний А.М.] Християнські засади національної культури // Історія української культури. Т. 3: Українська культура другої половини ХУІІ-ХУІІІ століть. - К., 2003. - С. 47.

47 [Тимошенко Ю.О.] Педагогічна думка другої половини ХУІІ ст. // Там само. - С. 436.

48 Там само. - С. 440.

49 *Rethinking Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnytsky with the assistance of J.-P. Himka.* - Edmonton, 1981. - P. 239, 243-268.

50 Пор.: *Степанков В.* 1648 рік: початок Української революції чи "домової війни"... - С. 373-374.

51 Див. статті "Постмодерністська критика", "Постмодерніст", "Постструктуралізм" та низку інших у виданні: Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Е. Вінквіста та В.Е. Тейлора. - К., 2003 (згадані статті: с. 325-333).

52 *Зашикільняк Л.* Методологія історії від давнини до

сучасності. - Львів, 212-216; див. також працю одного з метрів постмодерністської філософії історії: Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. - Москва, 2003.

⁵³ *Леві Д.* Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання... - С. 138.

⁵⁴ *Земон Дэвис Н.* Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI // Одиссей. Человек в истории. Историк и время. 1992. - Москва, 1994. - С. 202.

⁵⁵ *Ісаєвич Я.* Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть... - С. 18.

Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація

Поступ сучасної вітчизняної історіографії про революцію найпростіше виявити через зміну метафоричного ряду. На відміну від інших ділянок української історії ХХ ст., він тут найяскравіше окреслений. Якщо до 1991 р. революція метафорично малювалась виключно червоним кольором, то після проголошення Україною незалежності кольорова гама подій 1917 – 1921 рр. набрала жовто-синіх відтінків. Це було наслідком націоналізації історії, про що вже йшлося сьогодні. Зміна метафори перетворення революції з “Великої Жовтневої ... на Україні” в “Українську революцію” поставило вітчизняних дослідників в позицію освоювачів цілини. Якщо і далі бавитись в метафори, то можна сказати, що людям, які за десятки років праці звикли до окультуреної ріллі, прилаштованої до неї техніки, певних культур і технологій, довелося на марші, не зупиняючись, прилаштовуватись до нових умов.

Новими, нерозробленими виявилися не лише тематика, фактологічне наповнення хронологічних проміжків, але й загальна концепція революції та методологічний інструментарій, за допомогою якого повинно було з'явитись нове знання.

Як все це відбувалось за останні 13 років – тема для розлогого історіографічного дослідження. Зараз же буду говорити стисло.

Якщо спробувати собі геометрично вибудувати

ідеї, які стимулювали дослідження про революцію, то напевно найближчою до реального стану справ фігурою буде уявний трикутник, однією стороною якого є стара радянська історіографія, другою – еміграційна (діаспорна) література і третьою – світова (дуже невелика кількісно) історична література. Кожна із згаданих сторін здійснювала свій специфічний вплив на історіографічний процес. Творення нового знання, а часто псевдознання відбувалося у формі якогось химерного симбіозу, в якому переважно поєднувалося непеєднуване. Але такими були реалії перехідного пострадянського періоду української історіографії. Спробуємо охарактеризувати його найпоказовіші особливості.

Як відомо, радянська історіографія не надавала революційним подіям 1917 – 1921 рр. в Україні самостійного значення, розглядаючи їх як місцевий варіант Великої Жовтневої соціалістичної революції. Впродовж 90-х років відбувся повний демонтаж цієї схеми. Цей процес був надзвичайно непослідовним і суперечливим, проте сьогодні українська історіографія вже не говорить про розвиток революції на Україні в період двовладдя, не пише про перемогу Великого Жовтня на Україні або перші кроки соціалістичного будівництва, чи війну з буржуазно-поміщицькою Польщею. На заміну сталінській схемі революції прийшла концепція Української революції, про яку я говоритиму децю далі. Зміна схеми вивчення революції є помітним зрушенням, яке принципово відрізняє сучасну українську історіографію від радянської. Якщо в радянській історіографії Центральну Раду, гетьмана П. Скоропадського, Директорію можна було згадувати з обов'язковим додаванням

епітетів “буржуазно-поміщицька”, чи “контрреволюційна” і завжди лише в контексті їх розгрому чи краху, то сьогодні ця тематика експлуатується надзвичайно інтенсивно і широко.

Проте говорити про повне подолання рецидивів радянської історіографії не доводиться, вона постійно нагадує про себе способом мислення істориків, вживаною ними термінологією і поняттями. Скажімо, сьогодні великою популярності набула тема “Центральна Рада і український державотворчий процес”. Звичайно, тут певну роль відіграє державно-ідеологічне замовлення, потреба творення міфу про український державотворчий процес, але не можна не бачити, що це рух по добре втровоаній дорозі, йдучи якою свого часу були створені десятки книжок про роль більшовицької партії в становленні диктатури пролетаріату.

Старою болячкою радянської історіографії, перенесеною на новий ґрунт, є підвищена схильність до міфотворчості. Можна прочитати, що весною 1917 р. основним змістом діяльності Центральної Ради “стала розробка теоретичної концепції української державності, формування необхідних організаційних структур державотворення”. Ну чим це гірше від лєнінських “Квітневих тез”!

Одним з радянських історіографічних рецидивів у сучасних дослідженнях історії революції є прагнення, а іноді і завзяте бажання істориків стати на якусь із сторін революційної барикади. Українські дослідники ще не навчились спокійно писати про більшовизм як політичну течію. В історіографії склався апріорний негативізм щодо більшовизму. Навіть Я. Грицак пише, що метою більшовиків на початку 1920 р. було “приспати і

обдурити українського селянина”!

Найцікавішим є те, що більшовицькі сюжети вилучаються із сучасних досліджень про революцію. Історики України, як і Росії, практично перестали займатись історією більшовизму. А це надзвичайно цікаве явище, яке, на мою думку, критично вивчене так і не було. Отже, говорити, що ця тема вичерпала себе інтелектуально, не доводиться. Вона кон'юнктурно, ідеологічно здається не перспективною. І якщо радянська історіографія примудрялася змоделювати історію революції в Україні без Центральної Ради, УНР, ЗУНР, Української держави 1918 р., то, скажімо, у львівській версії “Історії України” 1996 р. революція зведена виключно до визвольних змагань, а для більшовиків в цьому розділі відведено лише два мізерних ліхтарика. Навряд чи в такий спосіб вдасться досягти прирощення наукового знання. Хоча певні зрушення тут відбулися в останні два роки. Так, С.В. Кульчицький опублікував досить об'ємну розвідку про закономірності Російської революції.

Характерною особливістю сучасних досліджень про Українську революцію є масштабне використання еміграційної та діаспорної літератури. Особливо активно використовуються українськими дослідниками праці В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Грушевського, І. Мазепи, П. Феденка, П. Христюка, М. Шаповала. Саме з цих праць була запозичена парадигма Української революції, вони ж дозволили на перших порах заповнити схему фактичним матеріалом. Потрібен був деякий час, щоб дослідники, принаймні їх частина, зрозуміли, що діаспорна і еміграційна література далекі від наукової об'єктивності. Позиції більшості згаданих авторів – партійні, а

концепції, на яких написані їх праці, уже застарілі. Це, зокрема, концепція “програної революції”, а звідси вічне з’ясування питання про винуватців поразки визвольних змагань. Сучасна українська література не одразу створила імунітет від цієї хвороби, тому, наприклад, в праці Ю. Павленка та Ю. Храмова “Українська державність у 1917 – 1919 рр.” читаємо, що період гетьманату був позначений “реальними успіхами у справі державотворення”, а падіння “гетьманату було початком кінця Української держави і вина за це, передусім, лягає на провід Директорії, головним чином на В. Винниченка та С. Петлюру”. Не так важко знайти інші аналогічні приклади.

Для світової історіографії сюжету Української революції завжди були затінені подіями в Росії. За великим рахунком, інтерес до обговорюваної проблеми в західній історіографії лише прокидається. І ця обставина не може не впливати на сучасну українську історіографію, яка, власне, позбавлена готових рецептів дослідження і змушена творити їх сама. Але західна історіографія справляє потужний вплив на українських істориків методологічними засадами.

Важливо з’ясувати, що ж вдалося за згаданих вище обставин досягти українським історикам і що можна чекати від них в недалекому майбутньому.

Взявши на озброєння поняття “Українська революція”, запроваджене в історіографію емігрантською літературою, сучасні українські історики після тривалих розмірковувань, як мені здається, майже остаточно відмовились від його звуженого трактування лише визвольними змаганнями. Сьогодні Українська революція розуміється

значно ширше – вона включає в себе також і сюжети, пов'язані зі ствердженням радянської влади, і хронологічно сягає осені 1921 р.

Сучасна концепція Української революції розуміє її як самобутнє і самодостатнє явище, пов'язане, насамперед, зі спробами реалізації українською нацією свого права на самовизначення, як явище, для якого характерне тісне переплетіння соціальних та національних чинників, визначення рівня національної свідомості і соціальної мобільності мас. В центрі концепції Української революції стоїть проблема політичної готовності української еліти до творення державних інститутів та консолідації нації. Зважаючи на національний характер революції, досить гостро ставиться питання про міжнаціональні та міжетнічні стосунки цього періоду, робиться наголос на їх крайньому загостренні, яке посилювалось соціальними та політичними чинниками. Через це окремим рядком стоїть проблема взаємозв'язку Української та Російської революцій. Останнім часом активно дискутується і вивчається проблема тісного переплетіння сюжетів Першої світової війни з революційними подіями, висловлюються слушні, на мій погляд, думки про інтегроване вивчення подій 1914 – 1923 рр. як особливого періоду воєн і революцій.

Загалом переважна більшість істориків вивчає політичну площину революційного минулого, що призвело до формування пануючого уявлення про революцію як про чередування ворожих політичних режимів та державних утворень. Історики плідно працюють над вивченням діяльності українських політичних партій, різноманітних державних інститутів. Як на мене, краще відпрацьованими

на сьогодні виглядають дослідження історії Центральної Ради та Української держави 1918 р., гірше доба Директорії УНР та ЗУНР. Можна сподіватися, що незабаром державотворча модель Української революції набуде завершених форм. Проте критично мислячий дослідник, знайомий з джерельним матеріалом, не може забути про те, що революція була часом найменшої стабільності державної влади. Навіть у Києві влада за різними підрахунками мінялася 10 – 15 разів, а, скажімо, в Умані чи Гуляй-Полі зміна влади відбувалася, можливо, 50 чи 60 разів. Маса документів говорить про те, що села, в яких проживала переважна більшість населення, були дуже далекі від політичного процесу, який відбувався у містах. Неодноразово такі села проголошували створення своїх сільських республік. Революція була саме тим часом, коли авторитет влади і держави впав до найнижчого пункту, тим часом, коли людині доводилося вчитися жити чи у безвладному просторі, чи у режимі перманентної зміни влади. Чи могла така людина бути активним учасником державотворчого процесу? Відповіді на ці запитання ми ще не маємо. Проте подібна постановка проблеми дає змогу створити принципово відмінну від політичної модель революції.

Сучасна концепція Української революції будується на принципі найтіснішого поєднання національного і соціального аспектів. Як пише І.-П. Хімка, “треба прагнути до розуміння соціальної і національної революції в Україні як одного цілого”. Щоб могло бути наскрізною лінією такої моделі? Я думаю, що такою наскрізною віссю може стати протидія двох соціумів: міста і села. Якщо село було практично мононаціональним, українським, то міста в Україні, особливо великі промислові, лише

частково були заселені українцями (в середньому на 30 %), в містах домінувала російська імперська культура, російські громадські та політичні організації. Українській владі за всі роки революції не вдалося на довгий час закріпитися в жодному з великих промислових центрів України. Міста в кращому разі виявлялися нейтральними, в гіршому – ворожими до українського руху. В зв'язку з цим українська національна революція, хотіла вона того чи ні, прибрала характер селянського руху. Як сказав, селянського повстанського руху, який з особливою силою визначав перебіг революційних подій з осені 1918 р. Набутий повстанським рухом масштаб дозволяє говорити про Українську революцію як селянську.

Велику увагу на селянський повстанський рух звертає увагу зарубіжна історіографія. Скажімо, через постать Н. Махна Українська революція сьогодні більш znana у світі, ніж через постаті М. Грушевського, П. Скоропадського, В. Винниченко та С. Петлюри.

На думку Андреа Граціозі, український рух був у ХХ ст. прототипом великих національно-визвольних рухів, основу яких складало селянство. Італійський історик вважає, що в Україні вперше здійснювалась теорія “довгої боротьби”, яка спиралася на село і була спрямована на поступове втягування у цю боротьбу міста. Події, які мали місце в Україні під час революції, дуже нагадують Андреа Граціозі події в колоніальних країнах після Другої світової війни. В цьому сенсі український досвід, на його думку, “має парадигмальну цінність, особливу оригінальність і певне право на первинність в багатьох історіях нашого століття”.

Одразу хочу звернути вашу увагу на дуже

принциповий, як для мене, момент. Визначення селянського повстанського характеру Української революції зовсім не означає спроби показати її як суто деструктивне явище, спонтанний селянський бунт, друге видання гайдамаччини. Тут я на приєднуюсь до І.-П. Хімки, коли він критикує Анджея Хойнацького за твердження, що в Україні завжди було легше зібрати кілька десятків тисяч бунтівників, готових на смерть, аніж розвинути в свідомості широких мас суспільства чуття державності. Звичайно, вивчаючи повстанський рух, дослідник обов'язково підходить до питання про співвідношення стихійного і організованого в революції. На мою думку, повстанський рух – це яскраве свідчення високої мобільності мас за низького рівня їх організованості. Проте Українська революція дає велику кількість прикладів організації. Ті приклади політичних і державних режимів, про які ми говорили вище, хіба це не форми організованої діяльності? Але специфіка Української революції полягала саме в тому, що державні режими виникали і зникали в залежності від того, чи знаходили вони спільну мову, чи ні.

Соціальна модель дає змогу відмовитись від концепції програної революції. Якщо українська державність протягом 1917 – 1921 рр. не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для тверджень про повну поразку революції, а тим більше про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. Вона сприяла зростанню національної консолідації, самосвідомості, росту еліти. Роки революції – це час прискореної трансформації селянського народу в націю. Мож-

на твердити, що в огні і бурі революції відбулося народження нації.

Останнє твердження допомагає сформулювати проблему ролі і місця подій 1917 – 1921 рр. у модерній історії України. Українська революція зв'язує в єдине ціле “довге” ХІХ і “коротке” ХХ ст. Вона одночасно може розглядатися завершенням першого і початком другого. В ній переплелися процеси, які не знайшли свого завершення в історії ХІХ ст. (національна і соціальна мобілізація), і процеси, які згодом визначили особливість ХХ ст. (тоталітаризм, націоналізм). Можна думати, що Українська революція була наслідком, продуктом української історії ХІХ ст., її результати були тісно прив'язані до цієї історії, спричинені нею. З іншого боку, революція значно змінила її і визначила новий напрямок розвитку української історії ХХ ст. Ці особливості роблять вивчення даної проблеми надзвичайно масштабними і перспективними, вони є доброю підказкою до сучасного моделювання історії України ХІХ ст., без досконалого знання якого дуже важко розібратися в революційних перипетіях.

Таким чином, свою заключну, підсумовуючу думку я б сформулював так: протягом 90-х років в українській історіографії про революцію відбувся принциповий відхід від наративів радянської історичної науки. Відбулося ствердження концепції Української революції, формування якої, зазнавши впливу діаспорної літератури, не обмежилось старими переспівами і досить інтенсивно розвивається, намагаючись використовувати здобутки світової історіографії. Однією з характерних ознак цього розвитку є поступовий відхід від різноманітних форм ідеологічної історіографії, на зміну якій приходять історіографія інтелектуальна.

Валентина Шандра
(Інститут історії України НАН України)

**Про зміст наукового понятійного апарату до
історії України
останньої чверті XVIII – початку XX ст.**

Відомо, що від останньої чверті 18 ст. значна частина території сучасної України перебувала у складі Російської держави – Лівобережна, ще з часу Переяславського акту, Правобережна була набута під час двох останніх поділів Речі Посполитої і Південна – завойована в результаті чергової, але переможної російсько-турецької війни. Крим ввійшов до складу Росії після перемоги дипломатією Катерини II Стамбулу, внаслідок чого Кримське ханство перебувало під її короткотривалим протекторатом, на зміну якому прийшло відкрите військове вторгнення. З цього часу господарсько-економічне і соціокультурне життя місцевих етносів, і зокрема їхніх еліт, протікало в політико-управлінському і правовому полі імперії, а отже й дослідження історія України зазначеного періоду має розглядатися як частина імперії, а не як самостійний суб'єкт.

Російська імперія це перше поняття, яке вимагає змістовного уточнення, а також осмислення, оскільки інші є похідними. Винесене з радянської історіографії негативне ставлення до імперії “як в'язниці народів”, на зміну якому прийшла ідеологічна концепція “дружби народів” та “меншого зла” надовго затримало українських істориків в ролі тих, хто засуджував та обвинувачував її, трактуючи перебування українських земель в

складі імперії як односторонній процес пригнічення народів самодержавством та їхнє прагнення до соціального і національного визволення. Питаннями, який був статус народів та чи однаковою була політика імперського центру до всіх етносів та націй, етапи їхнього перебування у складі імперії, етнокультурна взаємодія, як і багато інших, що давали б відповідь, як Росії так довго вдавалося тримати народи в імперській орбіті, на порядок денний не ставилися.

Виходячи з того, що більша частина людства пройшла історичний розвиток в рамках імперій, що вказує на “нормальність” такої соціально-політичної форми держави, то варто співставити Російську з світовими імперіями. Спершу впадає в око те, що зближувало Росію із класичними європейськими імперіями: конгломерат етнічних народів, централізоване управління, панування єдиної державної ідеології, існування величезної армії і бюрократії і т. д. Найсуттєвішу різницю становило те, що вона володіла не заморськими, а континентальними, внутрішніми колоніями, що перешкоджає виразнювати її імперські заходи як колоніальні. Відрізнялась Російська імперія також відсталістю фінансово-промислового розвитку, цивілізаційною специфікою і т. д.

Про те, головне, вбачаю, що при з'ясуванні російської специфіки при оперуванні цим поняттями, бажано не загубити функціональної множинності властивостей імперії, її політичне і економічне зацікавлення в набутих регіонах, як і намагання інонаціональних еліт використати імперію у власних інтересах. Сподіваюсь, що час інтерпретації Російської імперії як добровільного об'єднання народів пройшов, сьогодні більше йдеться

про те, що, Російська метрополія більше вкладала засобів і сил у розвиток колоній, ніж отримувала від них ¹:

Щоб не впасти в інші крайності при оцінці Російської імперії, викликаній розвалом Радянського Союзу і утворенням нових держав із зосередженням над розмежуванням та вичленуванням національних історій ², а також на перегляді значимості утворення національних держав, процесів, що супроводжувався нестабільністю, а то й відкритими людськими жертвами, обов'язком історика враховувати людський фактор ³, варто звернутися до таких понять як імперські *регіони*, їхній *статус* і *етапи* або *фази* їхньої інкорпорації та інтеграції у складі імперії. Під регіоном розуміється не лише географічна територія і не лише політико-адміністративний простір, а скоріше історико-культурне та географічне середовище, яке допомагає увиразнити індивідуальні риси господарсько-економічного, соціокультурного і етноконфесійного розвитку регіональних поліетнічних спільнот ⁴. Малоросія, Слобідська і Правобережна Україна, Південь України, Крим стали регіонами для імперського центру, кожний з яких вимагав інших, відмінних форм управління, перш ніж поширити на них загальноросійський стандарт правового поля та адміністративно-централізований бюрократичний апарат.

Імперська експансія в українські регіони визначалася кількома параметрами в залежності від того, в який спосіб відбулося включення до складу Росії: входження на основі договорів, в тому числі й міжнародних, військового завоювання, господарської колонізації, а також часовими рамками перебування в межах імперії. Важливою ознакою

статусу, який набував регіон у складі імперії, можна вважати наявністю етнонаціональних еліт та ступінь їх лояльності до російського монарха. Якщо спробувати побудувати ієрархію регіонів по відношенню до центру, то на першому, найближчому місці, буде Слобідська Україна, Малоросія, за ними йтиме Південна Україна, потім Крим і з великим проміжком від них можна назвати Правобережну Україну.

Регіональна експансія чітко пов'язується з етапністю імперського підпорядкування територій, коли найперше з'ясовувалися військово-політичні завдання, такі як встановлення і зміцнення кордонів, створення оборонних рубежів, де перебувала російська армія, утворення козацьких ліній, поновлення старих і заснування нових митниць тощо. Далі імперія продовжувала послідовну інтеграцію, етапи якої, принаймні три, простежуються досить виразно. На першому – шукалась найширша підтримка серед місцевих провідних станів та угруповань, які залучались до імперської еліти шляхом кооптації в російське дворянство чи через поширення на них привілеїв та особливих прав⁵. На другому етапі – виявлялися політичні, соціально-господарські і культурні відмінності, які через спеціально укладені закони, приводилися у відповідність з російською державною структурою і традицією. На третьому етапі – ліквідовувалися або підпорядковувалися характерні особливості краю загальноросійським порядкам із намаганням використати їх в інтересах імперії.

Прикладом для ілюстрації першого етапу після військового підкорення Запорозької Січі було створення ілюзій продовження місцевих традицій

з формуванням 1787 р. Чорноморського козацького війська. Такий же меті служило й використання меж паланок при поділі земель Запорозьких вольностей на повіти. Малоросія на початку 19 ст. також дала свої приклади регіонального підходу влади до взаємодії з елітою як в центрі імперії так і на місцях. Вона перетворилася на будівельний майданчик для спорудження там спершу адміністративних, соціальних, а потім і військово-каральних приміщень, демонструючи населенню імперську велич і незаперечні імперські можливості.

Другий етап інтеграції регіону передбачав переведення місцевого законодавства на Російський звід законів, який було здійснено майже одночасно в Правобережній і Лівобережній Україні, на основі чого можна говорити про деякі загальні принципи регіонального управління. На цьому ж етапі відбувалося пониження й уніфікація більш широкої соціальної палітри регіонів до існуючої структури в корінних російських губерніях. Найяскравішим прикладом такого процесу можна вважати декласацію шляхти Правобережної України, яка проводилася з позбавлення станових прав і привілеїв та переведення до категорії одnodворців та громадян, що було варіантом приналежності до селянства та міщанства, податного населення, яке до того ж зобов'язане було відбувати важку військову повинність. Польська шляхта зі східних територій колишньої Речі Посполитої була переселена в інші губернії з конфіскацією маєтків. Далі регіон підпорядковувався загальноросійським законам із переведенням народів і територій в державну структуру з губернською системою адміністративно-територіального

устрою. Для південноукраїнських губерній таким рубежем стало проведення ліберальних реформ 1860-1870 рр., під час яких остаточно ліквідовувалися привілеї колишнім іноземним колоністам.

Важливим поняттям для імперського виміру України зазначеного періоду є специфіка регіонального управління. З його допомогою можна пояснити тривалість самої Російської імперії, яка певний період не вдавалась до централізації, а практикувала створення різних владних динамічних структур з елементами деконцентрації, коли владні повноваження зосереджувалися в руках намісників, генерал-губернаторів, військових губернаторів, градоначальників з нескладним та недорогим управлінським апаратом. Г. О. Потьомкін управляв цілим регіоном за допомогою лише військово-похідної канцелярії. Згодом їх кількість помітно збільшувалась з уніфікованою диференціацією їхнього адміністративно-відомчого управління і найперше в фіскально-фінансовій галузі та судових інституціях, а також поліції і врешті-решт на українські губернії була поширена загальноросійська бюрократична система державних установ.

Серед специфічних інституцій найпомітнішим було функціонування трьох генерал-губернаторств в Україні, адміністративно-територіальні межі яких майже збігалися з переліченими регіонами і де управління здійснювалося не за загальноросійськими законами, а владні повноваження зосереджувалися в руках довіреної особи імператора – генерал-губернатора. До Малоросійського входили Полтавська і Чернігівська, а згодом і Харківська губернії (з 1835 р.) (Лівобережна і Слобідська Україна). До Новоросійського і Бессарабського — Катеринославська, Херсонська, Таврійська і

Бессарабська. Вся Правобережна Україна перебувала у складі Київського, подільського і волинського генерал-губернаторства. Зосередження цивільної і військової влади в руках генерал-губернатора, який постійно перебував в адміністративному центрі регіону, дозволяло йому оперативно реагувати на соціальні процеси і направляти їх, хоча би і примусово, у вигідне для імперії річище. З ліквідацією генерал-губернаторств – Малоросійського 1856 р., Новоросійського 1874 р. в Київського 1914 р. – відбувався наступальний процес централізації і уніфікації, який здійснювався інтенсивними темпами щодо ліквідації залишків місцевих особливостей, встановленням адміністративної, соціальної та правової однорідності.

Важливим для розуміння імперської політики щодо українських територій є поняття про взаємовідносини центру і регіонів, які визначалися імперською практикою використання їхньої специфіки для потреб імперії. Для цього створювалися різнопланові експедиції, які вивчали та описували набутий край з його природними і демографічними ресурсами.

Малоросія, пройшовши всі етапи інтеграції, стала на кінець 18- початок 19 ст. надійним тилом прикордонних губерній, еліта яких неодноразово кидала виклик імперії. Її населення розглядалося як важливе демографічне джерело для створення військових сил в часи підвищеної небезпеки, пов'язаної з європейськими воєнними подіями та польським Листопадовим повстанням 1830 р. Йдеться про значні додаткові військові формування, зокрема неодноразове створення полків з малоросійського козацтва і селянських ополчень 1806, 1812, 1831 і 1853 роках. Її трудові ресурси

були використані для колонізації в першій половині 19 ст. Новоросії і в другій половині – Сибіру. Малоросійські дворяни з притаманним їм кар'єризмом, освоївши управлінську державну культуру, відіграли важливу роль для імперського утвердження в новоприєднаних територіях. Вони вважалися добрими чиновниками державних установ і в південноукраїнських, і в правобережних губерніях та й не тільки в них.

Південноукраїнському регіону надано було статусу “вільної економічної зони”, що сприяло заселення його вихідцями з Європи та Азії. Важливого оборонного рубежу йому надавали чисельні козацькі війська, що поселялися тут, з дозволом займатися торгівлею, землеробством і при цьому нести військову службу. Південь імперії був також і санітарним кордоном, а найголовніше він став морськими воротами для збуту збіжжя, від продажу якого збагатився не один поміщик як і державна скарбниця імперії.

Правобережна Україна, яка перебувала під повним контролем місцевої польської еліти, стала ареною конкуренції, як політичних так і господарських змагань з російським державним апаратом, де постійно створювалися або шліфувалися інноваційні управлінські моделі й тут апробовані, згодом поширювалися на всю імперію. Йдеться про створення державної поліції, унормування кріпосного права під державною егідою під час інвентарної реформи 1847 р., встановлення державного контролю за земленабуттям і землекористуванням як поляками так і євреями.

Регіональна імперська політика вимагає особливої уваги щодо з'ясування ступеню порозуміння з місцевими елітами. Звичайно, зацікавлення

центру й місцевої знаті, яка відстоювала власні інтереси в імперії, не завжди співпадали. В Малоросії дворянство не усувалось від місцевого врядування, натомість не поспішало перейматися імперською службою, як своєю власною. Теж саме можна сказати й про південні губернії. Саме тому бюрократичний апарат місцевого управління хоча й перебував у їхніх руках, однак пильно контролювався і спрямовувався центром в особі генерал-губернаторів і губернаторів.

Польська шляхта Правобережної України, яка не висловила бажання тісно співпрацювати з російським урядом, усувалась від участі в місцевому управлінні і їй на зміну приходив російський чиновник, для якого створювались привілейовані умови служби, що набули унормування в “Положении об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также в губерниях западных и Царства Польского”. А головне, їм надавалась можливість набути маєтки у польської шляхти. Для подолання польських впливів імперія проводила проукраїнську політику, навіть по відношенню до кріпосного селянства, мобілізуючи в кожному потрібному їй випадку давні антипольські настрої української спільноти.

Окремої уваги заслуговує ще один аспект імперських трансформацій, пов'язаний з націотворчим процесом в Україні, котрий мав свої специфічні особливості на кожному з етапів, і зокрема виділяється династичний або “донаціональний” період, який виразно окреслювався в Малоросії допущенням місцевої еліти до центрального управління. Достатньо пригадати постаті вищих урядовців – О. Безбородька, Д. Трощинського, В.

Кочубея, В. Завадовського, яким і на початку 19 ст. вдавалося спрямовувати політику центру в інтересах малоросійського регіону, зберігаючи в такий спосіб імперську стабільність і не в останню, чергу власні земельні володіння в Україні. Без постаті О. О. Безбородька важко уявити здобутки Катерини II щодо приєднання Криму, поділів Речі Посполитої, а також проведення адміністративно-територіальної губернської реформи 1775 р., яка надовго (аж до 1860-х років) служила збереженню імперської цілісності⁶.

В реформаторську епоху Олександра II, а особливо на зламі 19 і 20 століть, пізньому імперському етапові, відзначається хай і загальмоване формуванням української нації, що провокувало створення самодержавством більш жорсткої імперської моделі, особливо в культурно-мовній сфері з примусовою асиміляцією все ширших суспільних кіл.

І на завершення зупинюся на створенні імперської ідеології та впровадження в життя міфологем, без яких також не може бути повноцінного пояснення історії України імперського її періоду. Це, зокрема, пошук легітимності, за допомогою якої пояснювалось історичне право імперії на включення регіонів в свої кордони. Для цього створювалися, зокрема в Києві і Одесі в 1840-х роках потужні історичні наукові товариства, які патрунували, як правило, генерал-губернатори. Малоросія, що вже кілька століть перебувала в імперії, не потребувала такої доказовості. І тому тут досить пізно, лише в 1870-х р., було утворене і то не з імперської ініціативи, а за ініціативою місцевої професури Харківське історико-філологічне товариство, яке без державної підтримки не

змогло розвинути такої діяльності як Тимчасова комісія для розгляду давніх актів або Одеське товариство історії і старожитностей.

Слід врахувати, що для імперської ідеології характерним було протиставлення народів, наприклад, благонадійних українців і неблагонадійних поляків, працьовитих менонітів і невдячних татар і т. д. Певний час, протекціоністське ставлення до українців сприяло політиці деполонізації правобережних губерній. Особлива увага зверталась на створення духовно-символічних образів таких як загальноросійський патріотизм, для чого сакраментальною ставала особистість імператора. Створювались ідеологічні концепції такі як: Росія – наступниця Київської Русі, велика або “триєдина” російська нація, ядро імперії. Імперська асиміляція і акультурація також є поняттями, які надаються до з’ясування ролі російської з’європеїзованої культури і освіти, зокрема вищої і середньої в процесі привчання етнічних еліт до власної спадщини та надаванні їй загальноімперського виміру. Пам’ятник Богданові Хмельницькому у Києві відкривався за ідеєю М. В. Юзефовича, який очолював комітет по його спорудженню, при активному сприянні і підтримці київського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова⁷.

Розумію, що запропоновані поняття до з’ясування історії України імперського періоду потрактовано пунктиром: і за браком часу і за рівнем досліджень цієї проблеми. Але на моє переконання, проблемі гармонії інтересів, що впливали на формування взаємовідносин українських регіонів з центром, а також між собою належить майбутнє в історичних дослідженнях, оскільки вони є продуктивними для того, щоб значно увиразнити

історію України модерного періоду. Цей шлях історичного пізнання, як врешті і всякий інший, має супроводжуватися науковою лексикою, відповідно наповненою змістовими поняттями. На часі дискусія щодо наукових категорій, термінів і понять, до якої запрошуюю істориків українського “довгого” 19 століття.

¹ *Игнатъев А. В.* Российская империя в начале XX столетия: Опыт сравнительной характеристики // Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений / Под общ. ред. А. Н. Сахарова. – М., 1999. – С. 110–114; *Мионов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 2000. – С. 33 и др.

² *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 1997. – С. 7–8 та ін.

³ Докладніше див.: *Каспэ С. И.* Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – М., 2001. – С. 5–6.

⁴ Докладніше див.: *Имперский строй России в региональном измерении (XIX – начало XX в.): Сб. научных статей / Отв. ред. Савельева П. И.* – М., 1997.

⁵ *Персон П.* Привилегии, права и русификация // *Ab imperio.* – 2003. – № 3. – С. 45.

⁶ *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 444, 617, 627 и др.

⁷ *Шандра В. С.* Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О. М. Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.) // Проблеми історії України 19-початку 20 ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 201.

Підписано до друку 19. 07. 2005 р. Формат 60 x 84 1/16

Ум друк. арк. 6,28. Обл. вид. арк. 4,91.

Наклад 200 прим. Зам . 66. 2005 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-І. Грушевського,4

